

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

727. sējums

Valodniecība
Somugristika

SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA

Volume 727

Linguistics
Finno-Ugristics

SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA

Volume 727

Linguistics Finno-Ugristics

Latvijas Universitāte

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

727. sējums

Valodniecība Somugristika

UDK 811.174(082)

Va 390

Galvenais redaktors *Dr. habil. philol.* prof. **Andrejs Veisbergs**

Redkolēģija:

Dr. habil. philol. prof. **Andrejs Bankavs** (LU Moderno valodu fakultāte)

Dr. habil. philol. prof. **Ina Druviete** (LU Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte)

Dr. habil. philol. prof. **Ingrīda Kramiņa** (LU Moderno valodu fakultāte)

Dr. habil. philol. prof. **Zaiga Ikere** (Daugavpils Universitāte)

Dr. philol. prof. **Jānis Sīlis** (Ventspils Augstskola)

Dr. philol. prof. **Igors Koškins** (LU Filoloģijas fakultāte)

Dr. philol. asoc. prof. **Lidija Leikuma** (LU Filoloģijas fakultāte)

Dr. philol. asoc. prof. **Silvija Pavidis** (LU Moderno valodu fakultāte)

Dr. philol. asoc. prof. **Olga Ozoliņa** (LU Moderno valodu fakultāte)

Prof. **Aloizs Gudavičus** (Šauļu Universitāte, Lietuva)

Prof. **Krista Vogelbega** (Tartu Universitāte, Igaunija)

Atbildīgā redaktore *Dr. philol.* asoc. prof. **Andra Kalnača**

Literārā redaktore un maketētāja **Ieva Zarāne**

Visi krājumā ievietotie raksti ir recenzēti.

Pārpublicēšanas gadījumā nepieciešama Latvijas Universitātes atļauja.

Citējot atsauce uz izdevumu obligāta.

ISSN 1407-2157

ISBN 978-9984-825-30-4

© Latvijas Universitāte, 2007

© Valts Ernštreits, teksts no 60. līdz 66. lpp., 2007

Satura rādītājs

Ievads	7
Laimute Balode Vēlreiz par potenciālajiem somugrismiem (pēc <i>Latvijas vietvārdu vārdnīca. Pilaci–Pracapole</i> materiāliem) <i>Once More on Possible Finno-Ugrisms</i> (after <i>Latvijas vietvārdu vārdnīca. Pilaci–Pracapole</i>)	9
Pauls Balodis Salikteņuzvārdi latviešu un somu valodā <i>Compound Surnames in Latvian and Finnish</i>	20
Renāte Blumberga Pirmās lībiešu lasāmgrāmatas – ieskats tapšanas vēsturē <i>The First Readers in the Liv Language – an Insight into Their Compilation History</i>	33
Ojārs Bušs Vēl daži somugru cilmes vietvārdi Latvijā <i>Some More Latvian Toponyms of Finno-Ugric Origin</i>	39
Marija Butikova Folklorā somu smagā metāla grupas <i>Ajattara</i> lirikā <i>Folklore in the Lyrics of Finnish Heavy Metal Band Ajattara</i>	44
Inguna Daukste-Silasproģe Igauņu rakstniecība Latvijā: pazīstama, iepazīstama vai... (1900–1940) <i>Estonian Literature in Latvia: Known, Familiarized or... (1900–1940)</i>	50
Valts Ernštreits Ieskats lībiešu literārās valodas vēsturē <i>An Insight into the History of the Literary Livonian Language</i>	60
Ērika Krautmane Igauņu literārās valodas aizsākumi 16.–19. gs. <i>The Outset of the Estonian Literary Language in the 16th–19th Century</i>	67
Ojārs Lāms Varoņa bojāejas estētika <i>Kalevalā</i> , <i>Kalevipoegā</i> un <i>Lāčplēšī</i> <i>The Esthetics of the Hero's Death in Kalevala, Kalevipoeg, and Lāčplēšis (Bearslayer)</i>	74

Ievads

2007. gada 16. februārī Latvijas Universitātes Moderno valodu fakultātē notika jau otrā somugristikas tematikai veltītā konference – LU 65. akadēmiskās konferences sekcija “Somugristika un baltistika”. Tajā ar referātiem piedalījās dažādu programmas kursu docētāji – *Dr. habil. philol.* Ojārs Bušs (LU Latviešu valodas institūts), *Dr. philol.* asoc. prof. Ojārs Lāms (LU Filoloģijas fakultāte), *Dr. hist.* Renāte Blumberga (LU Latvijas Vēstures institūts), *Mg. art.* Valts Ernštreits (Tartu Universitātes doktorants), *Mg. philol.* Pauls Balodis (LU doktorants) un *Mg. hum.* Marija Butikova (LU lektore). Par igauņu un latviešu literārajiem sakariem referēja *Dr. philol.* Inguna Daukste-Silasproģe (LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts), kā arī dzejnieks un tulkotājs Guntars Godiņš.

Turpinot 2006. gada LU akadēmiskās konferences somugristikas sekcijas tradīciju¹, arī 2007. gada referāti apkopoti rakstu krājuma “Latvijas Universitātes Raksti” Valodniecības sērijā, papildinot krājumu ar diviem rakstiem – *Dr. philol.* asoc. prof. Laimutes Balodes (LU Filoloģijas fakultāte, Helsinku Universitāte) pētījumu par iespējamām somugru cilmes vietvārdiem Latvijā un Ēriks Krautmanes apceri par igauņu literārās valodas vēsturi. Tā kā somugristika Latvijā objektīvi ir saistīta gan ar valodnieciskiem, gan dažādiem starpnozaru pētījumiem, tad arī šai somugristikai veltītajā krājumā blakus lingvistiskas ievirzes rakstiem somugru un latviešu onomastikā, lībiešu rakstu valodas izpētē ietverti raksti par somu folkloras aktualizāciju mūsdienās, lībiešu kultūrvēsturi Latvijā, kā arī igauņu un latviešu literārajiem sakariem.

Krājuma sastādītājas Ērika Krautmane un Andra Kalnača pateicas visiem autoriem par ieguldīto darbu rakstu sagatavošanā, kā arī recenzentiem par ieteikumiem publikāciju pilnīgošanā. Īpaša pateicība pienākas Latvijas Universitātei, finansējot projektu “Somugristika Latvijas Universitātē II”, LU Moderno valodu fakultātes dekānam *Dr. philol. doc.* Edgaram Ošiņam, LU Rakstu valodniecības sērijas galvenajam redaktoram *Dr. habil. philol. prof.* Andrejam Veisbergam, kā arī LU Akadēmiskajam apgādam, nodrošinot krājuma publicēšanu.

Andra Kalnača,
Somugru studiju bakalaura programmas direktore

¹ Sk. Latvijas Universitātes Raksti. 708. sējums *Valodniecība. Somugristika*. Atb. red. A. Kalnača. – Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2006.

**Vēlreiz par potenciālajiem somugrismiem (pēc *Latvijas vietvārdu vārdnīca. Pilaci–Pracapole materiāliem*)
*Once More on Possible Finno-Ugrisms (after Latvijas vietvārdu vārdnīca. Pilaci–Pracapole)***

Laimute Balode

Latvijas Universitāte, Filoloģijas fakultāte
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
laimute.balode@lanet.lv

Helsinki Universitāte, Slāvistikas un baltistikas katedra
Unioninkatu 40 B, Helsinki, FI-00014, Somija
laimute.balode@helsinki.fi

Rakstā ir aplūkoti iespējamie somugru cilmes toponīmi pēdējā Latvijas vietvārdu vārdnīcas (*Pilaci – Pracapole*, Rīga, 2006; Lvv IV) sējumā. Galvenā uzmanība ir veltīta hidronīmiem (*Pildas ezers, Piļikurga, Piniers, Pindzere, Pikstere, Pižaga, Piricis, Piņņa strauts, Piņkel-vals* u. c.). Ir reģistrētas arī latviešu valodā neadaptētas formas (*Pitka-tabar-küvr, Pizar-lõp-jāra*). Lai gan pastāv uzskats, ka visi nozīmīgākie Latvijas somugrismi jau ir izanalizēti, daudzi no šiem hidronīmiem līdz šim nav iekļauti zinātniskajā apritē. Šajā vietvārdu sējumā ir arī vairāki cilmes ziņā somugriski apdzīvotu vietu nosaukumi (oikonīmi) un mikrotoponīmi. Tie ir gan seni lībiešu cilmes vārdi, gan derivāti no Vidzemes igauņu (tā saucamo leivu) valodas, gan Igaunijas pierobežas aizguvumi. Daļa no aplūkotajiem hidronīmiem ir darināti no apdzīvotu vietu vārdiem (resp., ir transtoponīmiskas cilmes vietvārdi) vai personvārdiem (resp., dēvējami par antroponīmiskas cilmes vietvārdiem). Vairumam šo somugriskas cilmes hidronīmu – parasti, neskaidras izcelsmes un semantikas onīmiem – tiek lietotas vairākas paralēlformas – *Piricis* // *Piriča ezers* // *Piriču ezers* // *Piričezers* // *Piliča ezers* // “*Pirites ezers*” // “*Pirī-ezers*” // “*Pīrī-ezers*” Naukšēnos (Lvv IV 68). Nereti nosaukumam ir neskaidra cilme, un viena no hipotēzēm pieļauj iespējamu somugrisku izcelsmi (“*Potupe*”). Dažus nosaukumus varētu uzskatīt par hibrīddarinājumiem.

Atslēgvārdi: somugrismi, toponīmi, hidronīmi, limnonīmi, potamonīmi, aizguvumi.

Izcilais ukraiņu valodnieks Anatolijs Nepokupnijs reiz ir teicis, ka visu nekad līdz galam nav iespējams izpētīt – tāpēc arī eksistē zinātne. Par Latvijas somugrismiem toponīmikā ir rakstījuši gan cittautieši – Valentīns Kiparskis, Kazimiers Būga –, gan latviešu valodnieki – Daina Zemzare, Marta Rudzīte, Antons Breidaks, Valdis Zeps, Kersti Boiko, Dzintra Hirša, Benita Laumane, Ojārs Bušs u. c. Pastāv uzskats, ka visi lielāko ģeogrāfisko objektu nosaukumi – iespējamie somugrismi – jau ir atklāti, aprakstīti un izanalizēti, tomēr dažreiz ir vērts šo jautājumu pārskatīt vēlreiz un “nopūst putekļus” no jau it kā zināmām lietām (Janīna Kursīte). Iespējamie somugrismi šajā rakstā aplūkoti, balstoties uz materiāliem no Latvijas vietvārdu vārdnīcas

jaunpublicētā sējuma (*Latvijas vietvārdu vārdnīca. Pilaci – Pracapole*. Rīga, 2006). Tas ir Jāņa Endzelīna aizsāktās Latvijas vietvārdu vārdnīcas (Jānis Endzelīns. *Latvijas PSR vietvārdi*, I–II. Rīga, 1959, 1961 (A–O); turpmāk – Lvv I, Lvv II) turpinājums, kam gan ir nedaudz mainīts nosaukums (tas ir P burta II sējums, pēc kārtas tas ir Vietvārdu vārdnīcas ceturtais sējums, rakstā turpmāk – Lvv IV). Galvenā uzmanība rakstā veltīta somugru cilmes hidronīmiem.

Šī ceturtnā Latvijas vietvārdu vārdnīcas sējuma 352 lappusēs reģistrēts ne mazums somugrismu, lielākais vairums – oikonīmu jeb apdzīvotu vietu nosaukumu un mājvārdu, taču ir arī nedaudzi hidronīmi jeb ūdeņu nosaukumi. Daži no tiem šajā rakstā tiks aplūkoti.

Ir labi zināms limnonīms **Pīldas ezers** (Lvv IV 2). Latgalieši to izrunā kā *Pyldys azars*, vēsturiskos avotos 1646. gadā tas fiksēts (poliski) kā “nad ieziozem Pyldą” (Zeps 1984, 407). Tas ir 295 ha liels ezers, acīmredzot deoikonīmiskas cilmes limnonīms, darināts no apdzīvotas vietas vārda *Pilda*, par kuru kā par aizguvumu no igauņu valodas ir rakstījuši Marta Rudzīte (Rudzīte 1968, 189), Antons Breidaks (Breidaks 1970, 162; 1973, 100), Valdis Zeps (Zeps 1977, 432–433): oikonīms *Pilda muiža* atvedināms no igauņu *põldemõis* < ig. *põld* ‘lauks’ + *mõis* ‘muiža’. Tāpat semantiski tā būtu ‘lauku muiža’. Starp citu, šajā ezerā ietek neliela upe (40 km) vārdā **Pilda**, augštecē *Ilža* // *Ruobežniece*, lejtecē *Isnauda* // *Nukša* (Lup III 20), kā arī saukta dialektā *Pyldys-ups*, senāk *Apsejeva* (1975/ Lvv IV 2). Igaunijā arī ir sastopami daudzi saknes *Põld-* vietvārdi. Turklāt vēsture apstiprina, ka 17. gs. Ludzas apvidū ir dzīvojuši tā saucamie Ludzas igauņi, un tādēļ, lai gan tālu no Igaunijas, somugriskais etimons šajā gadījumā šaubas nerada. Tiesa, tiek diskutēts par to, kad pirmo reizi *Pyldas* vārds pieminēts vēstures avotos: A. Breidaks min – 1766. gadā (Breidaks 1970, 162), bet V. Zeps, citēdams Gustavu Manteifelu (Manteuffel 1879, 154), apgalvo, ka ir ziņas jau no 1572. gada. (Zeps 1977, 432). Bet tas rada vēl jaunus jautājumus – vai igauņi Ludzas apkārtnē ienāca jau 16. gs., vai arī šis nosaukums ir bijis zināms pirms viņu ierašanās (Zeps 1977, 433). Lembits Vaba savā jaunākajā monogrāfijā min 17. gs. kā igauņu noņemšanu iespējamo laiku (Vaba 1997, 33).

Pīldas ezers

Vēl viens somugru cilmes hidronīma piemērs no Latvijas austrumu jeb, precīzāk, ziemeļaustrumu daļas, kur var saskatīt Vidzemes igauņu (tā saucamo leivu) ietekmi:

Pīlik-urga // **Pīlik-urga** // **Pīlik-upe** – grāvis pie Gaujas upes Lejasciemā. Šo nosaukumu jau Daina Zemzare (Zemzare 1940, 61, 78) saistījusi ar igauņu, resp., leivu leksēmu *pīlika* ‘pīlādzis’, sal. ig. *pīhlakas* (Lvv IV 42). Šo etimoloģiju atbalstījusi arī Marta Rudzīte (Rudzīte 1968, 189).

Pīļikurga

Lai gan mūsdienās nosaukums *Piniers* Liezērē ir pļavas vārds (1960/Lvv IV 50), tā struktūra liecina, ka tas, iespējams, ir bijis ezervārds: to var uzskatīt par salikteni – *pine* II ‘Hündin (kuce)’, kas saistāms ar līb. *pin’*, ig. *pini* ‘Hund (suns)’ ME III 219 + ig. *jārv*, līb. *jōra* // *jāru* ‘ezeras’ (Lvv IV 50), tātad semantiski tas varētu būt ‘suņezers’ vai ‘kuces ezers’. Sal. no derivatīvā viedokļa analogus ezervārdus Latvijā: *Ninieris*, *Spicieris*, *Kaņieris* u. c. Turklāt šādas semantikas hidronīmi nav retums baltu areālā: sal. liet. upju vārdus *Šūnija*, *Šūnykštā*, *Šun-upis* (LHEŽ 336), *Kal-ūpē*, *Kāl-upis* (kā vienu no iespējamiem saistījumiem Aleksandrs Vanags min liet. leksēmu *kalē* (LHEŽ 144)), pr. upe *Suna*, ezers *Sune*, kas darināti no pr. *sunis* ‘suns’ (Gerullis 1922, 176).

Varbūt šo pašu sakni var saskatīt arī citā potenciālas somugru cilmes potamonīmā jeb upes nosaukumā *Pindzere* Latvijas rietumdaļā – Ventas labā krasta pieteka Raņķos (B, E II 158); šī hidronīma otrā komponenta pamatā varētu būt latv. *dziņa* I ‘Wald (mežs)’ (ME I 155) (Lvv IV 49). Te būtu nepieciešami sīkāki papildu komentāri: J. Endzelīns vārdnīcas manuskriptā min vienīgi saistījumu ar latviešu leksēmu *dziņa*. Vallija Dambe, gatavodama manuskriptu iespēšanai, piedāvājusī vēl salīdzinājumu ar minēto latviešu apvidvārdu *pine* ‘kuce’. Bet Edīte Hauzenberga-Šturma (FBR XII 121) skaidro fonētiskos procesus, kuru rezultātā *dzere* < *dziņa* (sal. purva nosaukuma turpat paralēlformas *Pindzere* // *Pindzira*). Ja potenciālā salikteņa otrajā daļā patiešām ir leksēma *dzira*, tādā gadījumā var pieļaut, ka vietvārds radies jau latviešu valodā un tā saikne ar Baltijas jūras somugru valodām (ar minēto *pin’* ar nozīmi ‘suns’) ir pastarpināta – pretēji nekā iepriekšējā piemērā, kurā aplūkotais vietvārds *Pinieris* acīmredzot izveidojies lībiešu valodā.

Pindzere

Vēl viens hidronīms – potenciāls somugrismiņs – ir upes nosaukums *Pikstere* // *Pīkstere* // *Pīkstupe* // *Pīksupe* (v. *Pixternscher Bach*). Tā ir Daugavas kreisā krasta pieteka Sēlpilī (starp Pļaviņām un Koknesi) – 20 km gara upe, kas iztek no *Piksteres*

ežera // **Piksa ežera** (v. *Pixtern-See*). Latvijas vietvārdu vārdnīcā (Lvv III 374–375; IV 100) šie nosaukumi atstāti bez etimona, tikai dota norāde par to, ka tie varētu būt somugru cilmes vietvārdi, kaut gan atrodas somugrismiem neraksturīgā areālā (Lvv III 375, Lvv IV 100). Liekas, ka pirmatnējā forma varētu būt ar īso saknes patskani *i*, bet ar garo *ī* būtu tautas etimoloģijas ceļā radusies forma, kas saistāma ar karpveidīgo zivs nosaukumu latv. *pīkste* I ‘Schlammpeizger (*Cobitis fossilis*)’ (ME III 230) vai (*Misgurnus fossilis* L.) < *pīkstēt* ‘piep(s)sen’ (Laumane 1973, 157); hidronīma otrās daļas pamatā varētu būt ig. *jārv*, līb. *jōra* // *jāru* ‘ezers’ (lai gan arī šis skaidrojums ir diezgan hipotētisks). Varbūt vēl varētu salīdzināt ar līb. *pīk*, ig. *pīk* ‘Pike, Spiess, Lanze (pīķis, šķēps)’ (Kett. 296, Wied. 831). Tādā gadījumā ezera nosaukums būtu uzskatāms par sākotnēju formu, bet upe savu vārdu aizguvusi no ezera nosaukuma, kurš reģistrēts arī nominatīva formā *Pikstere*. Tātad ezera nosaukums varētu būt agrāks darinājums nekā upes vārds. Taču te vēl daudz jautājumu un neskaidrību (skat. arī Balode 2004, 8).

Pikstere

Iespējams, lībiskais etimons jāmeklē arī Daugavas attekas nosaukumam **Pižaga** (*Piřhaga*) Dolē (Doles salā) (1967): līb. *pōz*, *pāz* (šo etimoloģiju ir izvirzījis jau Augusts Bīlenšteins (Bielenstein 1892, 43)), *pōž* ‘Kalkstein (kaļķakmens)’ (Kett. 309) (Lvv IV 97).

Pižaga

Neliela ezera (3,6 ha) Naukšēnos nosaukums ir **Piricis** // **Piriča ezers** // “**Piriču ezers**” (E I 99) // **Piričezers** // **Piliča ezers** // **Pilicis** (1952), tas 1638. gadā fiksēts kā “**Pirizsche**”-See, ko acīmredzot būtu jāasastata ar ig. *piir* ‘robeža’ vai varbūt ar ig. *piirits* ‘bende’ (Wied. 834), bet varbūt arī ar ig. verbu *pirisema* ‘šņukstēt, čīkstēt, pīkstēt’ (Lvv IV 68). M. Rudzīte šo limnonīmu šaubīdamās salīdzina ar ig. vietvārdu *Piirijārv*, kā arī ar latv. leksēmu *pirītis* /bendes kalps, tiesu sulainis/ (ME III 223) (Rudzīte 1968, 189; Lvv III 68) – tiesa, šī leksēma zināma tikai no rakstu avotiem.

Piricis

Interesanti potamonīmi ir *Piņņa strauts* Pēterniekos (1959) un *Piņņu strauts* Ozolniekos (1959/ Lvv IV 60–61). Lai gan Latvijas vietvārdu vārdnīcā tie tiek saistīti (gan ar vairākām jautājuma zīmēm) ar latviešu leksēmu *piņņi* ‘Mitesser (pinnes)’ (ME III 221) – šis sastatījums pārmantots no J. Endzelīna manuskripta –, Vallija Dambe savā manuskripta variantā atgādina, ka vārds *piņņi* tiek lietots ar nozīmi ‘somi (Finnen)’ (Lvv IV 60–61). Starp citu, jau Gotharda Frīdriha Stendera “Augstas gudrības grāmatā no pasaules un dabas” (1796) Somija tiek saukta par *Pinnu-zemi*. Tomēr šie potamonīmi, visticamāk, ir antroponīmiskas cilmes hidronīmi – darināti no samērā plaši izplatīta uzvārda *Pinnis* (Staltmane 1981, 158), kas savukārt varētu būt radies gan no iesaukas, gan etnonīma (lai gan, protams, etnonīma *piņņi* cilme nav somugriska).

Piņņa strauts, Piņņu strauts

Latvijas rietumdaļā reģistrēts acīmredzami lībiskas cilmes strauta nosaukums *Piņķel-vals* Dundagā (U IV 254), turpat arī “*Pinkal-vigga*”, kas ir zināms no Augusta Bīlenšteina pierakstiem (B, U IV 255), un netālu – Kursas areālā – vēl viens toponīms, kas varbūt ir pārceltais nosaukums *Piņķel-vals* (1962) // “*Pinkeļu vals*” (U IV 200) Lubezerē: varbūt no līb. *pīnkkald* ‘scharf (ass)’ (Kett. 298, 285)? (Lvv IV 52).

Pinkel-vals Dundagā

Atsevišķi būtu jāpiemin neadaptēti lībiešu cilmes hidronīmi Latvijas teritorijā. Piemēram, tāds ir līča lībisks nosaukums *Pitka-tabar-kūvŗ* Ancē (kam ir zināms

arī kalks latviešu valodā *Gar-ast-līcis*): līb. *pitka* ‘lang (garš)’ (Kett. 293) + *tabār* ‘Schwanz, Schweif (aste)’ (Kett. 405) (Lvv IV 91).

Tā pati pirmā komponenta sakne saskatāma arī tādā upes vārdā kā **Pitrags-up** Dundagā (U IV 260) // “*Pitrag-upe*” // “*Pitraga upe*” // “*Pitrugas upe*” // vidustecē “*Kukšupe*” (Lup III 22/ Lvv IV 92): oikonīms *Pitrags* – lībiešu apdzīvota vieta < līb. *pitka* ‘garš’ + latv. *rags* ‘Kap’ (tā šaubīdamās skaidro arī V. Dambe vārdnīcas manuskriptā Lvv IV 92), taču V. Kiparskis pauž citus uzskatus un saista ar līb. *pōddōr* ‘briedis’, bet otrajā vietvārda daļā saskata līb. leksēmu *aigà* ‘krasts, apkārtne, puse’; pašā lībiešu valodā notikušas tālākas patskaņu pārvērtības *ō > ū > i* (Kiparsky 1939, 230), jo 1582.–1583. gada reģistrā tiek minēta forma *Pudteraggen* (Boiko 1989, 39). Šo V. Kiparska hipotēzi kritizē Kersti Boiko (Boiko 1994, 220), argumentējama ar to, ka šādas patskaņu pārmaiņas ir notikušas Ziemeļkurzemes lībiešu valodas rietumu izloksnē, bet Pitraga ciems atrodas austrumu izloksnes teritorijā. Tomēr jauna cilmes hipotēze netiek piedāvāta.

Ar lībiešu valodu noteikti ir saistāms arī A. Bīlenšteina sarakstos minētais limnonīms “**Pūfar-efers**” Dundagā (B, U IV 255), varbūt tas ir tas pats hidroobjekts, kas zināms **Pizar-lōp-jāra** ezers Ancē (1964): līb. *pizār* ‘Blutegel (dēle)’ (Kett. 292) sk. + *jōra* ‘Landsee (ezers)’ (Kett. 93) (Lvv IV 95).

Šī karte ilustrē lībiskas cilmes vietvārdu izplatību Latvijā, tomēr tā būtu vēl ievērojami papildināma:

Daudzi šajā rakstā analizētie iespējamie somugrismi ir vairāk vai mazāk apšaubāmi, tomēr dažas hipotēzes tos saista arī ar somugru valodām. Šāds cilmes ziņā nedrošs ir upes nosaukums “**Potupe**” Madonas rajonā (Lup II 31), acīmredzot tā pati upe reģistrēta arī Viesienā 1970. g. ekspedīcijas laikā. Tajā pašā apvidū (Bērzaunē) ir arī “*Potes mājas*” (tiesa, nav norādīts, vai tiek izrunāts kā *o* vai *uo*). Varbūt šo vietvārdu var salīdzināt ar ig. mājvārdu *Poti*. Jāpiebilst – lai gan Bērzaune, gan Viesiena atrodas patālu no Igaunijas robežas, tomēr ir ziņas par igauņu valodas pēdām šajā apvidū; konkrēti – par igauņiem un to valodas varbūtēju ietekmi Mārcienas apkaimē ir rakstījuši A. Bīlenšteins (1892) un O. Bušs (2005). Taču nevar atmetēt arī šo vietvārdu antroponīmiskas cilmes iespēju – sal. pv. *Pots* (Staltmane 1981, 122) (Lvv IV 347).

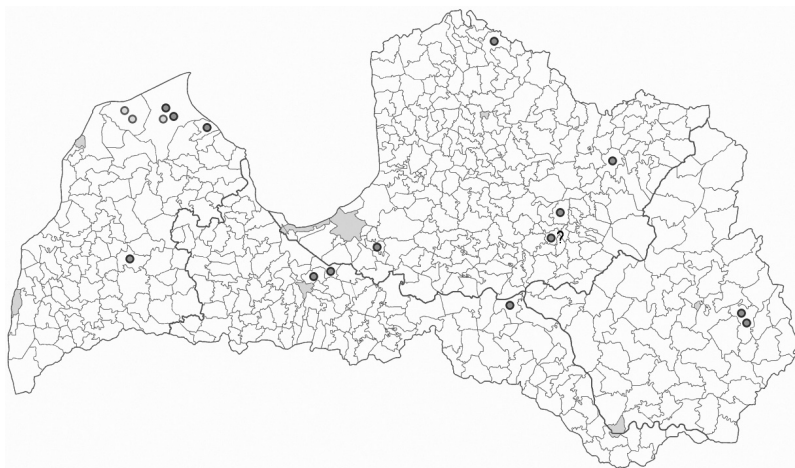

Potupe

Šie Latvijas hidronīmi somugriskas izcelsmes ūdeņu nosaukumu sarakstos līdz šim netika minēti (izņemot trīs – **Pildas ezers**, **Piriču ezers** un **Pīlik-urga**).

Varumam šo hidronīmu (kā parasti, neskaidras cilmes un semantikas onīmiem) eksistē vairākas paralēlformas, piemēram, jau minētais ezervārds Naukšēnos lietojams šādās formās:

Piricis // **Piriča ezers** // **Piriču ezers** // **Piričezers** // **Piliča ezers**, pat ļoti pārveidotās formās // “**Pirites ezers**” // “**Pirī-ezers**” // “**Pīrī-ezers**” // “**Pils ezers**” (Lvv IV 68).

Somugru cilmes hidronīmi Latvijas vietvārdu vārdnīcā (*Pilaci – Pracapole*). Rīga, 2006 (Lvv IV)

Bez jau minētajiem hidronīmiem šajā pēdējā Latvijas vietvārdu vārdnīcas sējumā ir arī Baltijas jūras somugru cilmes oikonīmi un mikrotoponīmi, un daļa no tiem līdz šim vēl nav iekļauti zinātnisko pētījumu aprītē. Tie ir šādi interesanti aizguvumi no igauņu, lībiešu valodas:

Pisitava (// *Pišinava*) – bijušās nelielas mājas nosaukums Ilzenē (1961): varbūt aizguvums no igauņu valodas, piemēram < ig. *pisitasa* ‘pamazītiņām’? (Lvv IV 87).

Piza – apdzīvota vieta Ventspils rajonā. Daudzi šīs saknes vietvārdi šajā apvidū var tikt saistīti ar lībiešu *pīzaz* ‘Busch (krūms)’ (Kett. 285), ig. *põdsas* ‘krūms’ – tā skaidro V. Dambe Vietvārdu vārdnīcas manuskriptā, lai gan eksistē arī baltiska šo vietvārdu etimoloģija (skat. Lvv IV 94–95).

Piziki – ciems Dricēnos (E II 184): ig. *pizike/ne/* ‘mazs’ (Lvv IV 96), lai gan visticamāk, ka starpnieks ir bijis somugriskas izcelsmes uzvārds *Piziks* (Staltmane 1981, 175).

Pitsepi – māja Lielstraupē (1972), jaunsaimniecība Mazstraupē (1963): mājvārds radies no ig. cilmes uzvārda, sal. ig. *pūtsepp* ‘mucenieks’ (Lvv IV 92).

Piēķēpis – zemniekmāja Mārsnēnos (E I 21), kas 1638. g. arklu revīzijas listēs minēta kā “*Peigkeip*”, tāpēc piesardzīgi var pieļaut saistījumu ar ig. *peig* ‘līgavainis’ (Lvv IV 146).

Pojjas – vairākas zemniekmājas – Viļķenē (E I 112), Mālpilī (?), “*Pojjows-hoffsche*” muiža Raunā; šo vietvārdu cilme, šķiet, saistāma ar igauņu valodu: sal. ig. vietvārdu *Poio*, kā arī apelaatīvu *poi* ‘1. boja’, 2. ‘kāda vabole’? (Lvv IV 324).

Par skaidrākas etimoloģijas vietvārdiem varētu uzskatīt šādus Latvijas oikonīmus: **Pòikas** ciems Dricēnos (E II 184), “*Poike*” zemniekmāja Sīpelē (1815, U V 341) < ig. *poeg* ‘dēls’ (šādu etimoloģiju ir minējis arī J. Endzelīns savas vārdnīcas manuskriptā) (Lvv IV 324).

Visticamāk ar igauņu valodu saistāmi arī tādi vietvārdi kā **Pokani** – četrus zemniekmāju nosaukums Dūrē, ko varētu salīdzināt ar igauņu leksēmu *pakan* ‘pagāns’,

bet varbūt arī ar *pakane* 'aukstums' (Wied. 755)? Sal. arī citus latv. vietvārdus ar *Pakanu-* (Lvv IV 325).

Par igaunismiem uzskatāmi arī tālāk minētie saknes *Pīr-* vietvārdi: *Pirenīca* pļava Lejasciemā – tā uzskata arī Daina Zemzare (Zemzare 1940, 61) –, kā arī *Pīriņi* – zemniekmāja Valkā (E I 86 k), *Pīri-punkts* ir neapdzīvota vieta (bijusī robežas pāreja Pedeles ciemā) Lugažos (1951) u. c. < ig. *piir* 'robeža', sal. ig. apdzīvotas vietas nosaukumu *Piira*, lai gan "*Pīra kalnu*" Kalncempjos u. c. vietvārdus ir iespējams skaidrot arī citādi: ar *-ī-* < *-ie-*? (Lvv IV 123). Droši vien ar igauņu valodu jāsaista arī pļavas vārds Lejasciemā *Pīterma* – esot tāda zāle, bet varbūt šeit *Pētera* vārds, Lejasciemā *Pīters* + ig. *maa* 'zeme' (Zemzare 1940, 62) (Lvv IV 131).

Ar lībiešu valodu saistāms pļavas nosaukums *Pornīt* Dundagā (U IV 257). Tā pirmajā daļā varētu saskatīt latviešu dialektālu formu *pors* // *puors*, resp., literārās valodas *purvs* (bet varbūt te jāmeklē lībiešu *pōr-* 'pār-?'), bet otrajā – lībiešu leksēmu *nīt* 'pļava' (Kett. 250) – tā ir Vallijas Dambes vārdnīcas manuskriptā izvirzītā hipotēze (Lvv IV 343). Tomēr hibrīdsalikteņa iespējamība ir mazticama.

Lībisks ir pļavas nosaukums "*Poisme gganiht*" Dundagā (B, U V 257), un tas zināms tikai no A. Bīlenšteina vākuma < līb. *pois* 'Junge, Bube (jauneklis, zēns)' (Kett. 310) + *mäg* 'Berg (kalns)' (Kett. 238) + *nīt* 'Wiese (pļava)' (Kett. 250) (Lvv IV 324).

Lībiski ir arī toponīmi "*Piški sīlda kangers*" kalns (U IV 253) un "*Pifchkihs palud niht*" pļava (B, U IV 257) Dundagā: < līb. *piški* 'klein (mazs)' (Kett. 292) + *sīlda* 'Brücke (tilts)' (Kett. 369) + *kāngar* 'wellenförmige Bodenerhöhung (im Walde) (viļņveida zemes paaugstinājums /mežā/), Hügel (pakalns, pakalne)' (Kett. 112) un otrajā piemērā jau minētais lībiešu nomenklatūras vārds *nīt* 'Wiese (pļava)' (Kett. 250) (Lvv IV 89–90).

Lībiska izcelsme ir arī lejas nosaukumam *Piedāgs-viga* Dundagā (1984) (līb. "*Peedogfo-wigga*" purvs) (B, U IV 255), kā arī "*Peedabfo*" kalns Dundagā (B, U IV 253) < līb. *pjēdāb* 'Kiefer, Pinus silvestris (priede)' (Kett. 299) + *sūo* 'Sumpf, Morast (purvs)' (Kett. 385), tā skaidro arī V. Dambe (Lvv IV 137).

Iespējams, lībiskas cilmes mikrotoponīmi ir arī *Pitama* pļava Sarkanmuižā (1973) (*Pitams*, U IV 284), *Pitam-kangers* kalns (U IV 283), *Pitam-kanger-ceļš* (U IV 285), lai gan konkrēts etimons nav skaidrs (Lvv IV 90). (Par Baltijas jūras somu ģeogrāfiskiem apelaīviem un to reliktiem Latvijas vietvārdos, galvenokārt mikrotoponīmos, skat. Boiko 1992, 1994a, 1994b.)

Apkopojot gan hidronīmus, gan oikonīmus, gan mikrotoponīmus – iespējamus somugrismus –, kas atrodami *Latvijas vietvārdu vārdnīcā* (*Pilaci – Pracapole*. Rīga, 2006), jāsecina, ka tie līdz šim vēl nav pilnībā apzināti un aprakstīti valodnieciskajā literatūrā. Tiesa, procentuāli no Baltijas jūras somugru valodām aizgūtu vietvārdu šajā sējumā nav daudz (oikonīmu un mikrotoponīmu ir ievērojami vairāk nekā hidronīmu). Vairums minēto hidronīmu ir mazu hidroobjektu neseni nosaukumi. Tie ir ļoti dažādi – gan lībiskas cilmes vārdi, gan vietējo igauņu runātās valodas relikti, gan samērā neseni Igaunijas pierobežas aizguvumi. Daļa no tiem ir darināti no apdzīvotu vietu vārdiem (resp., ir transtoponīmiskas cilmes vietvārdi) vai personvārdiem (resp., dēvējami par antroponīmiskas cilmes vietvārdiem). Tomēr visnenākšie ir visnozīmīgākie varētu būt Latvijas rietumdaļā reģistrētie lībiešu cilmes vietvārdi, kā arī iespējamie hibrīddarinājumi.

Saīsinājumi

B – materiāli no A. Bielenšteina vākumiem

ig. – igauņu

latv. – latviešu

liet. – lietuviešu

līb. – lībiešu

pr. – prūšu

pv. – personvārds

sal. – salīdzini

skat. – skatīt

v. – vācu

Avots

Latvijas vietvārdu vārdnīca. Pilaci – Pracapole. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2006. (rakstā saīsināts – Lvv IV).

LITERATŪRA

Balode 2004 – Balode, L. Daugavas pieteku nosaukumi – somugrismi // *Onomastica Lettica*, 2. laidziens. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2004, 5–22.

Bielenstein 1892 – Bielenstein, A. *Die Grenzen des lettischen Volksstammes und des lettischen Sprache in der Gegenwart un dim 13. Jahrhundert*. St. Petersburg : Eggers, 1892.

Boiko 1989 – Boiko, K. Par Ziemeļkurzemes lībiešu zvejniekciemvietvārdiem // *Par lībiešiem*, Rīga, 1989, 36–47.

Boiko 1992 – Boiko, K. Baltijas jūras somu ģeogrāfiskie apelaīvi un to relikti Latvijas vietvārdos // *Latvijas Zinātņu akadēmijas vēstis*, A daļa, Rīga, 1992, Nr. 8, 24–33.

Boiko 1994 a – Boiko, K. Ziemeļkurzemes piekrastes lībiešu ciemvietvārdi // *Lībieši*. Rīga : Zinātne, 1994, 216–226.

Boiko 1994 b – Boiko, K. Latvian Place-names with *korb-*, *lān-*, *lagast-* and *pad-* // *Linguistica Uralica*, XXX, 1994, Nr. 2, 81–90.

Breidaks 1970 – Брейдак, А. Влияние прибалтийско финских языков на латгальские говоры Лудзенского района Латвийской ССР // *Взаимосвязи балтов и прибалтийских финнов*. Рига : Зинатне, 1970, 157–164.

Breidaks 1973 – Брейдак, А. Прибалтийско финские названия рек в Латгалии // *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Rīga, 1973, Nr. 2, 97–102.

Breidaks 1989 – Breidaks, A. Baltijas somu izcelsmes hidronīmi Latgalē // *Valodas aktualitātes 1988*. Rīga : Zinātne, 1989, 326–335.

Būga RR I – III – Būga, K. *Rinktiniai Raštai*, 1–3, Vilnius : Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958–1961.

Bušs 1994 – Bušs, O. Latvijas potamonīmi ar tautosillabiskajiem savienojumiem. Somugrismu problēma // *Baltistica*, IV priedas, Vilnius, 1994, 22–28.

Bušs 2005 – Bušs, O. Somugrisko adstrātu Mārcienas pagasta toponīmijā meklējot // *Valodu kontakti un mijiedarbība*. Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 132. dzimšanas dienas atceres starptautiskās zinātniskās konferences materiāli, Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2005, 26–28.

- E I – Endzelīns, J. *Latvijas vietu vārdi, I: Vidzemes vārdi*. Rīga, 1922.
- E II – Endzelīns, J. *Latvijas vietu vārdi, II: Kurzemes un Latgales vārdi*. Rīga, 1925.
- FBR XII – Hauzenberga, E. Ko vietu vārdi dod latviešu valodas fonētikai? // *Filologu biedrības raksti*. XII. Rīga, 1932, 115–148.
- Gerullis 1922 – Gerullis, G. *Die altpreussischen Ortsnamen*. Berlin und Leipzig, 1922.
- Hirša 1994 – Hirša, Dz. Lībieši un lībiešu izcelsmes vietvārdi Latvijā // *Lībieši*. Rīga : Zinātne, 1994, 201–215.
- Kett. – Kettunen L. *Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae. Bd 5. Helsinki, 1938.
- Kiparsky 1939 – Kiparsky, V. *Die Kurenfrage*. Helsinki, Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Ser. B, Bd. 42., Helsinki, 1939.
- Laumane 1973 – Laumane, B. *Zivju nosaukumi latviešu valodā*. Rīga : Zinātne, 1973.
- Laumane 1996 – Laumane, B. *Zeme, jūra, zvejvietas*. Rīga : Zinātne, 1996.
- LHEŽ – Vanagas, A. *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*. Vilnius : Mokslas, 1981.
- Lup I–VI – *Latvijas PSR ūdenstilpju nosaukumi*, s. I–VI, Rīga : P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte, 1986.
- Lvv I – Endzelīns, J. *Latvijas PSR vietvārdi*. I d. 1. sēj. A–J. Rīga, 1956.
- Lvv II – Endzelīns, J. *Latvijas PSR vietvārdi*. I d. 2. sēj. K–Ū. Rīga, 1961.
- Lvv III – *Latvijas vietvārdu vārdnīca (Paaglis – Piķu-)*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2003.
- Lvv IV – *Latvijas vietvārdu vārdnīca (Pilaci – Pracapole)*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2006.
- Manteuffel 1879 – Manteuffel, G. *Inflanty Polskie*. Poznań, 1879.
- ME I–IV – Mülenbachs, K. *Latviešu valodas vārdnīca*. 1.–4. sēj. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Rīga : Izglītības ministrija/ Kultūras fonda izdevums, 1923–1932.
- Rudzīte 1968 – Rudzīte, M. Somugriskie hidronīmi Latvijas PSR teritorijā // *Latviešu leksikas attīstība*. 86. sēj., Rīga, 175–197.
- Staltmane 1981 – Сталтмане, В.Э. *Латышская антропонимия. Фамилии*. Москва : Наука, 1981.
- Stenders 1796 – Stenders, G. F. *Augstas gudrības grāmatā no pasaules un dabas*. 1796. gada izdevuma teksts ar komentāriem, sastād. K. Karulis, Rīga, 1988.
- U IV – *Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi*. Profesora J. Plāķa sakrāti un sakārtoti. 1. daļa. Kurzemes vārdi. // *Latvijas Universitātes Raksti*, Filoloģijas un filozofijas fakultātes sērija, IV, Rīga, 1936.
- Vaba 1997 – Vaba, L. *Uurimusi lāti – eesti keelesuhestest*. Tallinn-Tampere, 1997.
- Wied. – Wiedemann, F. J. *Estnisch-deutsches Wörterbuch*. St.Petersburg, 1869 (Tallinn: Valgus, 1973).
- Zemzare 1940 – Zemzare, D. *Valodas liecības par Lejasciema novadu*. Rīga, 1940.
- Zeps 1962 – Zeps, V. *Latvian and Finnic Convergences*. Bloomington, Indiana University, and The Hague, Mouton, 1962.
- Zeps 1977 – Zeps, V. A Critique of Proposed Finnic Hydronyms in Latgola // *Studies in Finno-Ugric Linguistics. In Honor of Alo Raun*. Ed. by Denis Sinor. Bloomington, 1977, 427–440.
- Zeps 1984 – Zeps, V. J. *The place names of Latgola. A Dictionary of East Latvian Toponyms*. Madison, Wisconsin, 1984.

Once More on Possible Finno-Ugrisms
(after Latvijas vietvārdu vārdnīca. Pilaci–Pracapole)

Summary

It is a widespread opinion that all possible borrowings from Finno-Ugric languages are already investigated, studied, and described. This article deals with new material found in the last volume of the Dictionary of Latvian Toponyms. There are hydronyms (*Pindzere, Pikstere, Pižaga, Piricis, Piņņa strauts, Piņķel-vals*, etc) as well as oikonyms and microtopyms which are not in scientific circulation. Most of these hydronyms are names of small hydro objects, their names are not ancient. The toponyms under review are of different origin – of Livonian origin, borrowed from local Estonians (the so called Leivs), or borrowings from Estonian language in borderland. Part of these hydronyms are derived from oikonyms (they are called transtoponymic) or from personal names (anthroponymical origin). Most of these hydronyms – as common to toponyms of unclear origin – have many parallel forms (for example, limnonym in Naukšēni *Piricis // Piriča ezers // Piriču ezers // Piričezers // Piliča ezers // Pirites ezers // Pirī-ezers // Pīrī-ezers*). Some of analysed place-names could be considered hybrid derivatives. There are many toponymic examples with unclear etymology (e. g., “*Potupe*”), but one of the hypothesis is that they are possible Finno-Ugrisms.

Salikteņuzvārdi latviešu un somu valodā *Compound Surnames in Latvian and Finnish*

Pauls Balodis

Tulkošanas un terminoloģijas centrs
K. Valdemāra iela 37, Rīga, LV 1010
pauls.balodis@ttc.lv

Rakstā tiek sastādīta salikteņuzvārdu semantiskā struktūra latviešu un somu valodā, kā arī iezīmētas paralēles ar igauņu un vācu valodu. Kā zināms, salikteņi ir ļoti raksturīgi latviešu antroponimiskajai sistēmai. Rakstā atspoguļoti visbiežāk sastopamie salikteņuzvārdu komponenti latviešu un somu valodā.

Parasti tiek uzsvērts, ka latviešu salikteņuzvārdi ir kalki no vācu valodas, bet somu salikteņuzvārdi ir lielākoties kalkēti no zviedru valodas. Tāpēc var vērot skaidras paralēles starp latviešu un vācu uzvārdiem gan struktūras, gan semantikas aspektā. Bieži var saskatīt analogus darinājumus starp vācu, somu, igauņu un latviešu uzvārdiem. Tomēr šādu uzvārdu izveidē nevar vainot tikai kalkus – daudz salikteņu eksistē gan latviešu, gan somu apelatīvajā leksikā, no kurienes tie tika pārcelti uzvārdos; par uzvārdiem pārtapuši arī daudzi saliktie vietvārdi. Ja fizioģeogrāfiskas semantikas uzvārdus bieži varētu gandrīz droši atvedināt no vietvārdiem, kas savukārt ir salikteņi, tad dažādas citas konkrētas vai abstraktas nozīmes uzvārdi grūtāk būtu skaidrojami ar vietvārdu ietekmi.

Vairākas semantiskās paralēles vieno latviešu un somu (arī igauņu) uzvārdus. Kā redzams no somu saliktajiem uzvārdiem, daudzi teorētiski salikteņu modeļi latviešu valodā nav realizēti. Ļoti reti ir gadījumi, kad attiecīgas semantikas salikteņuzvārdi ir sastopami tikai latviešu un vācu valodā, bet nav somu vai igauņu antroponimiskajā sistēmā. Tomēr kalkēšanas varbūtībai parasti pretī runā fakts, ka daudzi latviešu salikteņuzvārdi ir tikai latviešu valodā – vācu valodā tādi nemaz nav reģistrēti. Un otrādi – vācu valodā ir arī tādi salikteņuzvārdi, kādu nemaz nav latviešu valodā (*Distelbart, Fettback*). Šķiet, ka skaidras latviešu – igauņu – somu uzvārdu paralēles skaidrojamas nevis ar vācu valodas ietekmi, bet vairāk ar līdzīgiem vēsturiskajiem uzvārdu rašanās apstākļiem.

Atslēgvārdi: sastatāmā antroponimika, personvārdi, uzvārdi, salikteņuzvārdi, somu valoda.

Salīdzināt divu struktūras ziņā atšķirīgu valodu grupu vārddarināšanu ir īpaši grūti (latviešu valoda, kā zināms, pieder pie fleksīvajām valodām, bet somu valoda – pie aglutinatīvajām). Tomēr arī uzvārdu darināšanas aspektā starp šīm valodām var saskatīt zināmas paralēles. Pirmkārt, gan baltu, gan somugru valodās uzvārdi ir

- darināti no apelatīviem jeb sugasvārdiem,
- darināti no citiem onīmiem – priekšvārdiem vai vietvārdiem.

Otrkārt, uzvārdi var būt

- vienas saknes onīmi,
- no divām vai – ievērojami retāk – no vairākām saknēm darināti onīmi.

Šis raksts ir veltīts pēdējam no minētajiem antroponīmu derivācijas tipiem, jo salikteņuzvārdi ir īpaši raksturīgi latviešu un somu antroponīmiskajai sistēmai. Parasti tiek uzsvērts, ka latviešu valodā tie ir kalki no vācu valodas, somu valodā – galvenokārt no zviedru valodas, bet vienlaikus ir jāatceras, ka liela daļa šo salikteņu abās valodās uzvārdu sistēmā ir ienākuši no vietvārdiem (mazāk – no apelatīviem).

Galvenā uzmanība šajā rakstā ir pievērsta ne tik daudz uzvārdu derivatīvajam, cik semantiski derivatīvajam aspektam, salīdzinot latviešu un somu uzvārdus un iespēju robežās velkot paralēles ar vācu un igauņu valodu.

Jau vērotāji no malas bieži ir uzsvēruši, ka mūsdienu latviešu valodas antroponīmiskajā sistēmā ir īpaši daudz salikteņu. Vēsturiskās latviešu antroponīmikas aizsācējs E. Blese uzskata, ka “vecāko mūsu personu vārdu starpā salikteņu ir bijis vēl vairāk” (Blese 1929, 56). Arī senie dokumenti liecina, ka 16. un 17. gs. personvārdi bieži fiksēti salikteņu formā (nevar gan kategoriski apgalvot, ka tie jau bijuši uzvārdi – drīzāk iesaukas, no kurām laika gaitā radās arī uzvārdi):

Ounegalve 1573, *Karstegalve* 1604 u. c. (Blese 1929, 135–136), *Appinbraell* (= apīņu brālis) 1538, *Kunnesade* (= kuņas āda) 1549, *Melnesymdy* (= melni cimdi) 1522 (Blese 1929, 138–139), profesijas vai nodarbošanos norāda tādi uzvārdi kā *Berneaucklis* (= bērnauklis) 1604, *Telegannis* (= teleganis) 1539 un daudzi citi (Blese 1929, 136).

Pēc personvārdu pētnieces Veltas Staltmanes domām, vismaz daļa no latviešu salikteņuzvārdiem uzskatāma par kalkiem no vācu valodas (Staltmane 1981, 18). Arī mūsdienās ir saglabāties ļoti daudz saliktu uzvārdu.

Latvijā joprojām sastopami daudzi uzvārdi gan no vācu valodas tieši aizgūtājā, gan latviski kalkētājā variantā. Kā jau minēts, šādu kalku rašanos veicināja attiecīgi vēsturiskie apstākļi, uzvārdu tautiskošanas vilnis, īpaši 20. gs. 30.–40. gados, kad daudzi ģermānismi tika nomainīti pret latviešu cilmes uzvārdiem, bieži tos burtiski tulkojot:

Altbergs > *Veckalns*,

Blūmbergs > *Puķkalns*,

Veisbergs > *Baltkalns*,

Frīdbergs > *Mierkalns*

Lindenbergs > *Liepkalns*,

Zonnenbergs > *Sauleskalns*,

Freifelds > *Brīvlauks*,

Rozenfelds > *Rožlauks*,

Birkentāls > *Bērzieja*,

Blūmentāls > *Puķuleja*,

Frīdentāls > *Mierleja*,

Švarcbahs > *Melnupe*,

Perlbahs > *Pērļupe*,

Grīnblats > *Zaļlapa*,

Rozenblats > *Rožlapa* u. c. (sk. arī Staltmane 1981, 69).

Arī Somijā, tāpat kā Latvijā, 20. gs. sākumā turpinājās uzvārdu maiņas, resp., somiskošanas kampaņa, kas bija sākusies gadsimtu mijā. 20. gs. 30. gados Somijā parādījās pat četras rokasgrāmatas, kur tika ieteikti skaistu somisku uzvārdu piemēri. Tomēr visai bieži uzvārdi vienkārši tika kalkēti no zviedru valodas:

zv. Grönberg > s. Vihervaara,
Grönfors > Viherkoski,
Grönberg > Vihervaara,
Friberg > Vapaavuori,
Hornborg > Sarvilinna,
Rosberg > Ruisvaara,
Sahlsten > Suolakivi,
Nordström > Pohjavirta,
Söderstöm > Suenvuo (Suk. 29).

Tomēr šādu uzvārdu izveidē nevar vainot tikai kalkus – daudz salikteņu eksistē gan latviešu, gan somu apelaītvajā leksikā, no kurienes tie tika pārceļti uzvārdos; par uzvārdiem pārtapuši arī daudzi saliktie vietvārdi.

Aplūkojot latviešu salikteņuzvārdu derivatīvo struktūru, var izveidot šādu shēmu:

I. sugasvārds + sugasvārds

1. substantīvs + substantīvs

Bērz-pumpurs (salikteņa I komponents bez galotnes)
Tēraud-kalns
Kakta-bullis (salikteņa I komponents ar galotni – vsk. vai dsk. ģen.)
Lejas-kalns
Bišu-lācis

2. adjektīvs + substantīvs

Zaļ-akmens (salikteņa I komponents bez galotnes)
Brīv-vīrs
Maz-precinieks
Baltais-kalns (salikteņa I komponents ar noteikto galotni)
Garo-kalns

3. numerālis + substantīvs

Septiņ-brālis
Deviņ-pirksts

4. verbs + substantīvs (tādus salikteņus neizdevās konstatēt, no verbiem galvenokārt darināti uzvārdi ar sufiksālo galotni vai piedēkli, bet ne kā salikteņi)

5. substantīvs + verbs

Darb-varis
Lāč-plēsis
Kok-nesis

6. adverbs + verbs

*Vāj-tecis**Lej-tecis*II. sugasvārds + īpašvārds vai īpašvārds + sugasvārds

1. sugasvārds (substantīvs) + īpašvārds (antroponīms)

*Pumpur-miķelis**Upes-jozus*

2. sugasvārds (adjektīvs) + īpašvārds

Mazkristis (salikteņa I komponents bez galotnes)*Baltais-brencis* (salikteņa I komponents – adjektīvs ar noteikto galotni)*Mellais-brencis*

3. īpašvārds (antroponīms) + sugasvārds

Krista-purs

4. īpašvārds (toponīms) + sugasvārds

Daugav-vanags (salikteņa I komponents bez galotnes)*Ventas-krasts* (salikteņa I komponents ar galotni – vsk. ģen.)

Latviešu uzvārdos bieži izmantoti vairāki derivācijas paņēmieni, piemēram, salikteņdarināšana + derivatīvā galotne (vīr. dz. pārsvarā tā ir galotne *-is*): *Balt-bārd-is*, *Ceļ-mal-is*. Dažreiz salikteņuzvārds vēl tiek atvasināts ar piedēkli: *Kaln-mal-nieks*, *Vent-mal-nieks*, *Maz-cir-ītis*, *Kaln-rieks-tiņš*, bet šādu piemēru nav pārāk daudz. Jāpiebilst, ka visi salikteņuzvārdi ir determinatīvie salikteņi.

Atsevišķi varētu minēt latviešu uzvārdus, kas ir hibrīdsalikteņi, resp., viens komponents ir vācisks, otrs – latvisks: *Eizen-graudiņš*, *Siliņ-šmits*, *Maz-bušs*, *Saulenbergs*, *Up-manis*.

Atgriežoties pie derivatīvās semantikas jautājuma un uzvārdu salīdzinošā aspekta, jāatgādina, ka, pēc V. Staltmanes datiem, kas publicēti 1981. gadā Maskavā izdotajā Staltmanes monogrāfijā “Латышская антропонимия. Фамилии” (Staltmane 1981, 67), visbiežāk sastopamie salikteņu komponenti latviešu uzvārdos ir šādi:

mežs: *Mežavilks*, *Mežaraups*;*kalns*: *Kalnarājs*, *Kalnbirze*, *Apškalns*, *Avotkalns*, *Bērzkalns*, *Druvkalns*, *Ezerkalns*, *Krūmkalns*, *Mālkalns*, *Mežkalns*, *Paegļkalns*, *Puķkalns*, *Sauleskalns*, *Smilškalns*;*sils*: *Silamednis*, *Silamiķelis*;*lauks*: *Laukazīle*, *Laukgals*;*zeme*: *Zemeszirgs*, *Zemrūķis*.

Visbiežāk sastopamie adjektīvi – salikteņu pirmie komponenti (Staltmane 1981, 67):

jaun-: *Jaunalksnis*, *Jaunsnikers*;*vec-*: *Vecvagars*, *Vecvanags*;*meln-*: *Melnalksnis*, *Melnils*;*liel-*: *Lielbārdis*, *Lielkalns*;

balt-: *Baltābols, Baltaiskalns*;

maz-: *Mazbrālis, Mazcirītis*;

gar-: *Garkaklis, Garsils*.

Arī somu valodā ir daudz salikto uzvārdu: 14,8% jeb 20 921 atšķirīgu uzvārdu (Suk. 36). Kā atzīst somu antroponīmistu, vairums šo saliktoņu ir radušies no saliktajiem mājvārdiem. Starp tiem ir gan veci vārdi: *Ikäheimo* < *ikä* ‘dzīve, mūžs’ + *heimo* ‘cilts’, gan jaundarinājumi: *Mäntyviita* < *mänty* ‘priede’ + *viita* ‘ceļrādis’, *Kilvensalmi* < *kilpi* ‘bruņas’ + *salmi* ‘jūras šaurums’ (Suk. 37). Dažreiz somu saliktie uzvārdi var iegūt vēl piedēkli *-la* vai *-nen*: *Ikäheimonen, Kivi-Koskinen*.

Visizplatītākie somu saliktoņuzvārdu komponenti:

joki ‘upe’: *Humalajoki* ‘apiņu upe’, *Mustajoki* ‘melnupe’ (sal. arī latv. uzv. *Melnupe*);

järvi ‘ezers’: *Haukijärvi* ‘līdakezers’, *Hautajärvi* ‘kapezers’, *Hirvijärvi* ‘brīžezers’, *Kalliojärvi* ‘klintsezers’, *Kivijärvi* ‘akmens ezers’, *Kuusijärvi* ‘egļezers’, *Lumijärvi* ‘sniegezers’ (interesanti, ka nevienam no šiem saliktoņiem nav analoga latviešu antroponīmijā, kur reģistrēts tikai *Liezers, Mellezers, Mežezers*, kā arī daži saliktoņi, kur leksēma *ezers* iekļauta kā pirmais komponents: *Ezerciems, Ezerkalns*);

kallio ‘klints’: *Hirvikallio* ‘brīžklints’, *Isokallio* ‘lielklints’, *Lehmuskallio* ‘liepklints’, *Merikallio* ‘jūrasklints’, *Mustakallio* ‘melnklints’ (neviens no analogiskiem saliktoņiem nav konstatēts latviešu uzvārdos);

kangas ‘meža augsne; viršu audze, virsājs’: *Isokangas* ‘lielā viršu augsne’, *Kivikangas* ‘akmens viršu augsne’, *Korkeakangas* ‘augstā viršu augsne’, *Mylykangas* ‘dzirnavu viršu augsne’ (arī šādu saliktoņu starp latviešu uzvārdiem nav);

koski ‘krāces, rumba’: *Hanhikoski* ‘zosukrāces’, *Hiirikoski* ‘peles krāces’, *Hirvikoski* ‘aļņa krāces’, *Isokoski* ‘lielkrāces’, *Kivikoski* ‘akmenskrāces’, *Korkeakoski* ‘augstās krāces’ (Latvijā ir vienīgi vienas saknes uzvārds *Rumba*);

lahti ‘līcis’: *Haapalahti* ‘apšulīcis’, *Haukilahti* ‘līdaklīcis’, *Joutsenlahti* ‘gulbjulīcis’, *Karhulahti* ‘lāčulīcis’, *Lohilahti* ‘lašulīcis’, *Mustalahti* ‘melnlīcis’, *Pajulahti* ‘vītollīcis’ (arī nav neviena analoga uzvārda Latvijā; ir reģistrēti tikai *Līcis, Damlīcis, Ezerlīcis, Purlīcis, Īslīcis, Auslīcis*, kādu savukārt nav Somijā);

maa ‘zeme’: *Kalliomaa* ‘klintszeme’, *Karhumaa* ‘lāčuzeme’, *Niittymaa* ‘pļavas zeme’ (Latvijā ir tikai uzv. *Zeme* un *Kurzeme*);

mäki ‘kalns’: *Isomäki* ‘lielkalns’ (sal. latv. uzv. *Lielkalns*), *Järvenmäki* ‘ezerkalns’ (sal. latv. uzv. *Ezerkalns*), *Kaunismäki* ‘skaistkalns’ (sal. latv. uzv. *Skaistkalns*), *Kauramäki* ‘auzūkalns’ (sal. latv. uzv. *Auzūkalns*), *Kirvesmäki* ‘cirvjakalns’, *Kivimäki* ‘akmenskalns’ (sal. latv. uzv. *Akmeņkalns*), *Linnamäki* ‘pilskalns’, *Peltomäki* ‘laukkalns’;

niemi ‘rags, pussala’: *Hautaniemi* ‘bedres (kapa) pussala’, *Jokiniemi* ‘upes pussala’, *Kallioniemi* ‘klintspussala’, *Kirvesniemi* ‘cirvjapussala’, *Kiviniemi* ‘akmenspussala’, *Koivuniemi* ‘bērzarags’, *Kotiniemi* ‘mājragš’, *Mustaniemi* ‘melnrags’, *Mäkiniemi* ‘kalnrags’, *Mäntyniemi* ‘priežrags’, *Peltoniemi* ‘laukrags’ (neviens analogs no šiem saliktoņiem nav sastopams latviešu antroponīmijā; Latvijā ir tikai *Rags, Batarags, Vilnerags, Zaķrags*);

ranta ‘krasts’: *Eloranta* ‘labības krasts’, *Hietaranta* ‘smilškrasts’, *Jokiranta* ‘upeskrasts’, *Kaukoranta* ‘tālais krasts’, *Kiviranta* ‘akmenskrasts’, *Koivuranta* ‘bērzkrasts’, *Kotiranta* ‘mājas krasts’, *Mäkiranta* ‘kalnkrasts’, *Mäntyrinta* ‘priežkrasts’ (sal. Latvijā *Krasts*, *Lielkrasts*, *Ezerkrasts*, *Leduskrasts*);

saari ‘sala’: *Haapsaari* ‘apšusala’, *Isosaari* ‘lielsala’, *Jokisaari* ‘upsala’, *Kallionsaari* ‘klintssala’, *Karhusaari* ‘lāčsala’, *Kivisaari* ‘akmenssala’, *Kotisaari* ‘mājassala’ (sal. latv. uzv. *Namsala*), *Lehmussaari* ‘liepsala’, *Oravasaari* ‘vāversala’ (Latvijā ir uzv. *Sala* un *Saulesala*, kāda savukārt nav Somijā);

salo ‘biezs, necaurejams mežs; neapdzīvots apgabals; sala’: *Hanhisalo* ‘zosusala’, *Jokisalo* ‘upessala’, *Kalliosalo* ‘klintssala’, *Kivisalo* ‘akmenssala’, *Koivusalo* ‘bērzsala’, *Merisalo* ‘jūrasala’, *Mäkisalo* ‘kalnasala’, *Mäntysalo* ‘priežusala’;

talo ‘māja’: *Isotalo* ‘lielmāja’, *Jokitalo* ‘upesmāja’, *Järvitalo* ‘ezermāja’, *Mäkitalo* ‘kalnamāja’, *Ääritalo* ‘malējā māja’, arī *Ylitalo* ‘augšmāja’ un *Alatalo* ‘lejasmāja’ (tie ir skaidri vietvārdiskas cilmes uzvārdi, resp. radušies no mājvārdiem; tāda semantiskā tipa salikteņu latviešu antroponīmijā nav; Latvijā nav neviena uzvārda **Māja*, bet ir *Muiža* un *Ermuiža*);

vaara ‘kalns’: *Elovaara* ‘labības kalns’, *Hanhivaara* ‘zosukalns’, *Lehmusvaara* ‘liepkalns’ (sal. latv. uzv. *Liepkalns*), *Mäntyvaara* ‘priežkalns’ (latv. uzv. *Priežkalns*);

virta ‘straume, upe’: *Jokivirta* ‘upesstraume’, *Merivirta* ‘jūrasstraume’, *Mäkivirta* ‘kalnastraume’ (Latvijā ir reģistrēts vienīgi vienas saknes uzv. *Straume*, *Straumītis*). (sk. arī Medne 2007, 15–41).

Nereti Somijā sastopami arī salikteņuzvārdi, kuru otrais komponents ir

mies ‘vīrs’: *Jokimies* ‘upesvīrs’, *Hietamies* ‘smilšuvīrs’, *Mäntymies* ‘priežuvīrs’. Tie lielākoties ir dienvidkarēļu uzvārdi, kas bieži norāda uz dzīvojamās vietas tuvumu, piemēram, *Jokimies* ‘vīrs, kas dzīvo pie upes’ (Suk. 735).

No citu valodu uzvārdu sistēmas viedokļa neparasti ir arī somu defisuzvārdi, kas radušies no mājvārdiem:

- ar I komponentu *ala-* ‘lejas, apakš-, apakšējais’: *Ala-Kokko*, *Ala-Nissilä*, *Ala-Outinen*, *Ala-Poikela* (sal. mājvārdus Latvijā: *Lejas Kalēji*, *Lejas Blusiņi*, taču uzvārdos tie neatspoguļojas);
- ar I komponentu *yli* ‘pāri, virs’, *ylä* ‘augš-, augšējais’: *Yli-Viikari*, *Ylä-Hollo*, *Ylä-Mattila*;
- ar 2. komponentu *-aho* ‘lauks, pļava’: *Haapa-Aho*, *Halla-Aho*, *Hauta-Aho*, *Korkia-Aho*, *Luoma-Aho*, *Mansikka-Aho*, *Ohra-Aho* (sal. latv. uzv. *Vasarlauks*, *Ezerlauks*, *Mežlauks*, *Puķulauks*).

Tomēr šādu saliktu defisuzvārdu Somijā nav daudz. Analogiska morfoloģiska sastāva uzvārdi var būt arī kā bezdefises salikteņi.

Kā redzams no somu saliktajiem uzvārdiem, daudzi teorētiski salikteņu modeļi latviešu valodā nav realizēti (resp., šādi uzvārdi varētu būt, taču reāli tie neeksistē).

Īsi pārskatot dažādas semantikas uzvārdus, to atsevišķās apakšgrupas un tos salīdzinot, var konstatēt, ka latviešu valodā ir daudz salikteņu – cilvēka ārienes motivētu uzvārdu (plašāk par tiem sk. Balodis 2007, 80–116):

Baltacis (1)¹, *Baltačis* (1), *Melnacis* (3), *Mellacis* (3), *Melacis* (4), *Malnacis* (1), *Malnačs* (3), *Platacis* (4), *Platačs*, *Zilacis* (3), *Sirmacis* (2), *Raibacis* (3), *Kaulačs* (1), *Rasnačs* (1), *Šķaunacis*², *Zaļacis* (1), *Zilacis* (3).

Baltausis (4), *Baltauss*, *Garausis* (1), *Lielausis* (2), *Lielauss* (4), *Līkausis* (1), *Mellausis* (1), *Melnausis* (1), *Plikausis* (3), *Plikauss* (1), *Rudausis*, *Smukausis* (1), *Stāvausis* (1), *Strupausis* (3), *Villausis* (1).

Dzelzgalva (1), *Dzelzgalvis* (3), *Lāčgalva* (1), *Lācgalva* (1), *Lāčgalvis* (1), *Lācgalvis* (2), *Lācgalvs* (11), *Grozgalvis* (1), *Grozgalvs* (1), *Ķergalvis* (14), *Pušgalvis* (1), *Pušgalvs* (3).

Sevišķi latviešu valodā iecienīti ir salikteņi ar leksēmu *bārda* kā II komponentu:

Baltbārdis, *Bezbārdis*, *Biezbārda*, *Biezbārdis*, *Brūzbārds*, *Bukbārdis*, *Greizbārdis*, *Lielbārdis*, *Linbārdis*, *Līkbārdis*, *Melbārdis*, *Melnbārdis*, *Mežabārdis*, *Misiņbārdis*, *Platbārdis*, *Rudbārdis*, *Sarkanbārdis*, *Sirimbārdis*, *Stakelbārdis*, *Svinabārdis*, *Zilbārdis*.

Pēc V. Staltmanes apkopotajiem uzvārdu biežuma datiem, visizplatītākais no šiem uzvārdiem Latvijā ir *Melbārdis* (25), tam ir arī visvairāk dažādu variantu:

<i>Melnbārdis</i> (5)	
<i>Melnbārda</i> (1)	<i>Melbārda</i> (1)
<i>Melnbārds</i> (1)	<i>Melbārzdīs</i> (7)
<i>Melbārdis</i> (25)	<i>Malbārdis</i>
<i>Melbārds</i> (16)	<i>Malnbārdis</i> .

Bieži uzvārdos tiek minētas *kājas* – leksēma, kas veido vienu no salikteņa komponentiem:

Aškājis, *Augstkājis*, *Baltkājis*, *Garkājis*, *Lāčkājis*, *Lielkājis*, *Melnkājis*, *Ozolkājis*, *Platkājis*, *Plikkājis*, *Sauskājis*, *Salmkājis*, *Zaķķājis*. Bet leksēma *rokas* reti parādās uzvārdos.

Tikai paretam šīs semantikas salikteņuzvārdi parādās somu un igauņu valodā, piemēram: somu *Valkeapää*, ig. *Valgepea* ‘baltgalvis’, somu *Punapää* ‘sarkangalvis’, *Ruskeapää* ‘rudgalvis’, *Poskiparta* ‘vaigubārda’, *Mustaparta* ‘melnbārdis’, ig. *Punapart* ‘sarkanbārdis’, somu *Pitkākaula* ‘garkaklis’, somu *Leveäjalka* ‘platkājis’, ig. *Kõverjalg* ‘kleinkājis’, somu *Vahvaselka* ‘stiprmuguris’, bet tādu ir ievērojami mazāk nekā latviešu valodā.

Iespējams, uz profesiju norāda tādi latviešu salikteņuzvārdi kā *Jaunarājs*, *Milzarājs*, *Smilšarājs*, *Apškalējs*, *Dzelzkalējs*, *Pīpkalējs*, *Smilškalējs*, *Strīkkalējs*, *Kalnzemnieks*. Nevienam no šiem pēdējiem piemēriem nav analogas semantikas kompozītu ne starp somu, ne vācu uzvārdiem.

Latviešiem dažādi salikteņi ir raksturīgi arī faunas semantikas uzvārdos, piem.:

Lielbriedis, *Silabriedis*, *Reneslācis*, *Jaunrone*, *Baltaisvilks*, *Mežvilks*, *Mežzaķis*, *Zeltzaķis*; *Jaunbalodis*, *Silbalodis*, *Zilbalodis* (vācu valodā ir reģistrēts tikai uzv.

¹ Cīpars iekavās aiz latviešu uzvārda rāda uzvārda biežumu pēc V. Staltmanes atgriezeniskās uzvārdu vārdnīcas monogrāfijā В. Сталтмане. Латышская антропонимия. Фамилии. Москва, 1981.

² Uzv. *Šķaunacis* pamatā varētu būt arī latv. zivs nosaukums.

Taubmann ‘baložvīrs’ 656); *Ezergailis*, *Jaungailis*, *Melgailis*, *Mežgailis*, *Purgailis*, *Sūngailis*, *Vecgailis*; *Silamednis*, *Daugavvanags*, *Vecvanags*, *Baltzoss* u. c.

Jāpiebilst, ka somu valodā saliktu uzvārdu, kas darināti no faunas semantikas leksikas, gandrīz nav. Pat tādi apelatīvu līmeņa salikteņi – potenciāli uzvārdi kā somu *töyhtöhyppä* ‘ķīvīte’, *turturikyhykynen* ‘ūbele’, *kahankiettäjä* ‘vālodze’ – tomēr nav izmantoti uzvārdu darināšanā.

Interesanti, ka arī latviešiem tikpat kā nav saliktu uzvārdu faunas semantikas apakšgrupā, ko veido no mājdzīvnieku, sīku dzīvnieku un zivju nosaukumiem darināti uzvārdi (ir *Bite*, *Blusa*, *Dundurs*, *Kukainis*, *Skudra*, *Tauriņš*; *Asaris*, *Līdaka*, *Plaudis*, bet nav **Mazskudra*, **Lielskudra*, **Mežskudra*, **Ezerplaudis* vai **Lielplaudis* u. c. potenciālo salikteņu – reģistrēti vienīgi *Ezerbite*, *Lejasblusa*).

Ievērojami vairāk salikteņu ir starp floras semantikas latviešu uzvārdiem:

- gan koku nosaukumu semantiskajā apakšgrupā: *Jaunalksnis*, *Jaunbērziņš*, *Mazbērziņš*, *Kalnakārklis*, *Mazlazdiņš*, *Jaunozols*, *Jaunozoliņš*;
- gan puķu nosaukumu apakšgrupā: *Jaunpujens*, *Mežapuķe*, *Jaunroze*, *Kalnroze*, *Vecroze*, *Saulgrieze*;
- gan kultūraugu un auga daļu nosaukumu apakšgrupā: *Jaunliniņš*, *Pelēkzirnīs*, *Sālzirnīs*, *Bērzlapa*, *Ošlapa*, *Ozollapa*, *Rudlapa*, *Rožlapa*, *Bērzapumpurs*, *Saldābols*, *Jaunzars*, *Mazzariņš*, *Upzars*, *Zemzars*, *Vecziediņš*. Tie visi ir raksturīgi tikai latviešu valodai.

Somu valodā ir daudz salikteņuzvārdu, kam viens no komponentiem ir leksēma *lehti* ‘lapa’, taču nevienam no tiem nav semantiska analoga starp latviešu saliktajiem uzvārdiem: *Lehtikangas*, *Lehtimaa*, *Lehtimäki*, *Lehtiniemi*, *Lehtiranta*, *Lehtisaari*, *Lehtisalo*, *Lehtivuori*. Pieminēšanas vērts arī tāds somu uzvārds kā *Katajajuuri* ‘kadiķa sakne’.

Latviešu un kaimiņtautu uzvārdos ļoti bieži atspoguļojas apkārtnes reljefs. Iespējams, ka tas saistīts ar apdzīvotas vietas, no kuras nāk attiecīgā dzimta, ģeogrāfisko vidi. Latviešu uzvārdos visbiežāk ir minēta paaugstinātā reljefa nomenklatūra (Staltmane 1981, 97): *Kalniņš*, *Kalns*, *Kalnītis*, *Kalnājs*, *Pakalns*, *Pakalniņš*, *Kaugurs*, *Kangars*, *Klints*, *Klintiņš*, kā arī daudzi šo uzvārdu varianti un salikti uzvārdi.

Ilustrācijai vairāki piemēri ar atbilstošas semantikas uzvārdiem gan latviešu, gan somu (dažreiz arī igauņu), gan arī vācu antroponīmu sistēmā, lai varētu izsekot kalkēšanai (tiesa, somu valodā šī kalkēšana vairumā gadījumu ir no zviedru valodas):

Akmeņkalns – šādas semantikas uzvārds ir gan somu valodā – *Kivimäki* 229³, gan igauņu valodā – *Kivimägi*, *Kivimäe*, gan vācu valodā – *Steinberg(er)* 638⁴.

Augstkalns, *Augškalns*, *Aukškalns* – somu *Korkeamäki*, *Ylösmäki* – igauņu *Kõrgemägi* (25)⁵, *Kõrgemäe* (36), *Kõrgmäe* (6) – vācu *Hober(ger)* 328.

³ Somu valodas uzvārdiem norādīta lappuse pēc Suk.

⁴ Vācu valodas uzvārdiem norādīta lappuse pēc Familiennamen. Bearbeitet von Rosa und Volker Kohleim. Bibliographisches Institut & F.A. Brockhaus AG, Duden, Mannheim, 2000.

⁵ Igauņu uzvārdu biežuma dati (cipars iekavās) no <http://ee.www.ee/Nimed/>

Baltaskalns – somu *Valkeavaara*, *Valkeavuori* – igauņu *Valgemäe* – vācu *Weißenberg(er)* 705.

Brīvkalns – somu *Vapaavuori* – igauņu *Priimägi* (142), *Vabamägi* (10) – vācu *Freiberg(er)* 252.

Dzelzskalns – somu *Rautamäki*, *Rautavaara* – igauņu *Raudmägi* (22) – vācu *Eiseberg(er)* 214.

Dzirnkalns – somu *Myllymäki* – igauņu *Veskimäe* (223), *Veskimägi* (57) – vācu *Mühlberg(er)*, *Mühlenberg* 465.

Ezerkalns – somu *Järvenmäki* – igauņu *Järvamägi* (32), *Järvmägi* (26), *Järvemägi* (18), *Järvemäe* (13) – vācu *Seeberg(er)* 610.

Jaunkalns – somu *Uusimäki* 713 – igauņu *Noormägi* (183), *Uusmägi* (12), *Uusmäe* (12) – vācu *Neuberg(er)* 472.

Liepaskalns, *Liepkalns* – somu *Lehmusvaara* 300 – igauņu *Pärnamäe* (43), *Pärnmäe* (12), *Pärnamägi* (112) – vācu *Lindenberg(er)* 425.

Mellkalns – somu *Mustamäki* 380 – vācu *Schwarzenberg(er)* 605.

Puķukalns, *Puķķalns* – somu *Kukkamäki* 260 – igauņu *Lillemäe* (264), *Lillimägi* (42), *Lillemägi* (187) – vācu *Blomberg*, *Blumberg* 136, *Blumenberg* 137.

Rožkalns, *Rožukalns* – somu *Ruusuvuori* 559 – igauņu *Roosimägi* (237), *Roosmägi* (18), *Ruusamäe* (36) – vācu *Rosenberg(er)* 552.

Tieši šādu fiziogēogrāfiskās semantikas salikto uzvārdu, kam ir paralēles arī salīdzināmajās valodās, ir ļoti daudz. Acīmredzami šīs paralēles galvenokārt ir saistītas ar antroponīmiem, kas radušies no vietvārdiem, resp., detoponīmiskiem antroponīmiem, kā arī ar kalkēšanu.

Ir arī vairāki piemēri, kas liecina, ka skaidras paralēles ir starp latviešu un somugru valodām, bet attiecīgā uzvārda mūsdienu vācu valodas sistēmā nav, piemēram:

Apškalns – somu *Haapamäki* – igauņu *Haavamägi* un *Haavamäe*, bet šādas semantikas personvārds (*Espenberg*) Vācu uzvārdu vārdnīcā nav reģistrēts (interesanti, ka Igaunijā uzvārds *Espenberg* ir samērā plaši pazīstams).

Auzukalns – somu *Kauramäki* 209, bet igauņu un vācu valodā analogiskas semantikas uzvārdu nav.

Bēzkalns – somu *Koivumäki* – igauņu vairāki varianti *Kaskmäe* (8), *Köivomägi* (32), *Köivmägi* (60), *Kasemägi* (48), bet šādas semantikas uzvārds (*Birkenberg*) Vācu uzvārdu vārdnīcā nav konstatēts.

Birzkalns – somu *Lehtovuori*, *Lehtomäki* – igauņu *Salumägi*.

Druvaskalns – somu *Peltomäki*, *Elomäki* (?), *Elovaara* (?) – igauņu *Viljamäe* (18).

Ļoti reti ir gadījumi, kad attiecīgas semantikas salikto uzvārds ir sastopami tikai latviešu un vācu valodā, bet nav somu vai igauņu antroponīmiskajā sistēmā, piemēram: *Sauleskalns*, *Saulkalns* – vācu *Sonnenberg(er)* 626 – somu *Aurinkovuori* (ļoti rets uzvārds).

Bet arī šajā fiziogēogrāfiskās semantikas (jeb paaugstināta reljefa semantikas) apakšgrupā ir tādi salikteni, kas konstatēti vienīgi latviešu valodā, piemēram: *Krievkalns*, *Kriškalns*, *Krūmkalns*, *Leiškalns*, *Podkalns* u. c.

Savukārt somu antroponīmskā sistēmā ir vairāki tādi fiziogeogrāfiskas semantikas salikteņi, kādu nav latviešu valodā, piemēram, uzvārdi, kuru somu leksēma *mäki* 'kalns' ir 1. komponents – *Mäkinieniemi* 'kalna pussala', *Mäkipelto* 'kalna lauks', *Mäkipää* 'kalna gals', *Mäkiranta* 'kalna krasts', *Mäkitalo* 'kalna māja', *Mäkivirta* 'kalna straume' (Suk. 382–383) – vai arī somu *mäki* 'kalns' ir salikteņa 2. komponents – *Etelämäki* 'dienvidkalns', *Heinäsmäki* 'siena kalns', *Kotimmäki* 'mājkalns', *Saunämäki* 'pirtskalns' u. c. Šāda tipa somu uzvārdi radušies no attiecīgiem toponīmiem.

Arī starp igauņu antroponīmiem ir fiziogeogrāfiskas semantikas salikteņi, kādi nav konstatēti latviešu uzvārdu sistēmā: *Saaremägi* 'salu kalns', *Lannemägi* 'biezokņa kalns', *Hanimägi* 'zosskalns', *Kiigemägi* 'šūpoļkalns', *Niinemägi* 'lūku kalns', *Pihlamägi* 'pīlādžkalns', *Sillamägi* 'tiltkalns', *Tuulmägi* 'vējkalns', *Paalmäe* 'pāju kalns' un daudzi citi. Kopumā Igaunijā ir reģistrēti 167 atšķirīgi salikti uzvārdi, kuru otrais komponents ir *-mägi*, un 326 uzvārdi, kuru otrais komponents *-mäe*.

Kā zināms, pazeminātā reljefa nomenklatūras vārdi ievērojami retāk sastopami latviešu un citu kaimiņtautu valodās: sal. latv. uzv. *Ieleja*, *Ielejs*, *Grava*, *Graviņš*, *Grave*; *Grāvis*, *Grāvītis*, *Krauja*, *Kraujiņš*, *Leja*, *Lejiņš*, kā arī salikteņos, kam pamatā ir minētās saknes. Arī te var konstatēt paralēles salīdzināmās valodās, piemēram:

Rožuleja – somu *Ruusulaakso* (61) – igauņu *Roosiorg* (37) – vācu *Rosenthal(er)* 552.

Tomēr arī šajā semantiskajā apakšgrupā ir vairāki tikai latviešu valodai raksturīgi piemēri: *Grāvlejs*, *Ošlejs* u. c.

Daudz uzvārdu Latvijā, kā arī salīdzināmās valodās ir ar hidronīmsku semantiku, tostarp arī salikteņi:

Mellups, *Melnups* – somu *Mustajoki* 370 – igauņu *Mustjõgi* (14) – vācu *Schwarzbach* 'melnstrauts' 605, bet uzv. *Melezers* ir pazīstams tikai latviešu un tā analogs – somu valodā – *Mustajärvi* 370 (igauņu valodā ļoti reti sastopams uzv. *Mustajärv*).

Hidronīmskas semantikas salikteņuzvārdu piemēri: *Gudrups*, *Jaunvalks*, *Jūrmalis* (sal. arī ig. *Merirand* (118)), *Kalnupe*, *Maldupis*, *Mārups*, *Vecgrāvis*, *Vecrumba*, *Vijups*, *Vīnupe* u. c. Varētu pieļaut, ka daļa no šiem uzvārdiem ir radušies tieši no attiecīgiem hidronīmiem.

Arī tuvāko latviešu kaimiņu igauņu uzvārdu sistēmā ir daudz salikteņu ar komponentu *jõgi* 'upe' (18 atšķirīgi uzvārdi) un *järv* 'ezers' (139 atšķirīgi uzvārdi): *Jõgimaa* 'upzeme', *Jõgisaar* 'upsala', *Kuivjõgi* 'sausupe'; *Järveoja* 'ezergrāvis', *Järveküla* 'ezerciems', *Järverand* 'ezerkrasts' u. c. No salīdzināmajām valodām tikai igauņu valodā ir tik liels skaits uzvārdu, kuru pamatā ir leksēma *meri* 'jūra' (73 atšķirīgi uzvārdi), starp tiem daudzi tādi, kādu nav latviešu valodā: *Merimets* 'jūras mežs', *Merilaht* 'jūras līcis', *Meriküla* 'jūrciems', *Merimaa* 'jūras zeme', *Meriroos* 'jūras roze' u. c. Dažiem no šīs semantikas uzvārdiem atbilstmes reģistrētas arī somu valodā: *Merimaa* 'jūras zeme', *Merikallio* 'jūras klints', *Merikoski* 'jūras krāces', *Meriluoto* 'jūras zemūdens akmens'. Bet latviešu valodā ir tikai neatvasinātais uzvārds *Jūra* un daži salikteņi: *Jūrmalis*, *Jūrmalietis*, *Jūrmalnieks*.

Ja iepriekš minētos uzvārdus bieži varētu gandrīz droši atvedināt no vietvārdiem, kas savukārt ir salikteņi, tad dažādas citas konkrētas vai abstraktas nozīmes uzvārdi grūtāk būtu skaidrojami ar vietvārdu ietekmi. Piemēram, latviešu valodā bez uzvārda

Brālis un *Brālītis* (kam ir semantiskas paralēles gan somu, gan igauņu, gan vācu valodā) ir arī *Mazbrālis*, *Lielbrālis*, *Pusbrālis*, arī *Lielšvāģers*, kādu nav salīdzināmajās valodās. Citās valodās nav pamanīti arī tādi dabas objektu un parādību nosaukumi salikteņuzvārdos kā *Rītsaule*, *Saulriets* (bet nevienā salīdzināmajā valodā nav uzvārda **Saullēkts*).

Te varētu minēt arī dažus latviešu uzvārdu salikteņus, kuru nav citās valodās: *Cūkdziesma* (1), *Vīnastabs* (1), *Dzeltenolekte* (1), *Jaunpoga* (1), *Teļadruva* (1), *Salmkāja* (1), *Lielcepure* (1), *Zvirgzdgrauds* (2) – visiem šiem gan ir ļoti neliela frekvence, t. i., uzvārdu biežums.

To, ka daļa salikteņuzvārdu latviešu valodā bijuši kalkēti no vācu valodas, rāda daudzi paralēļu piemēri: *Baltgalvis* – *Weißkopf*, *Weisshaupt* 706,

Dižgalvis, *Lielgalvis* – *Großkopf* 289,

Garkājis – *Langbein* 411,

Garkaklis – *Langhals*

Sarkanbārdis – *Rothbart(h)* 554.

Taču kalkēšanas varbūtībai bieži pretī runā fakts, ka ļoti daudzi latviešu uzvārdi ir tikai latviešu valodā – vācu valodā tādi nemaz nav reģistrēti. Ilustrācijai tikai daži piemēri no cilvēka ārējā izskata motivētiem salikteņuzvārdiem:

Baltmuguris, *Baltpurņiņš*, *Biezbārdis*, *Gardeguns*, *Garvēders*, *Lielbiksis*, *Līkbārdis*, *Melzobs*, *Sarkanbiksis*, *Sauskājs*, *Zeltmatis* (šādas semantikas personvārdi nav fiksēti ne vācu, ne arī somu uzvārdos).

Un otrādi – vācu valodā ir arī tādi salikteņuzvārdi, kādu nemaz nav latviešu valodā: *Schmalohr* ‘šaurausis’, *Rothöhl* ‘sarkanausis’, *Rothermund* ‘sarkanmutis’, *Buntebart* ‘raibbārdis’, *Flachsbart* ‘plakanbārdis, līdzenbārdis’, *Distelbart* ‘dadžabārdis’, *Breitz(h)n* ‘platzobis’, *Paus(e)wang* ‘apaļvaidzis’, *Fettback* ‘taukvaidzis’, *Dünnebacke* ‘tievvaidzis’, *Kurzhalz* un *Korthalz* ‘īskaklis’, *Speckhals* ‘treknkaklis’, *Schönhalz/Schönhals* ‘skaistkaklis’, *Langfinger* ‘garpirksts’, *Fingerlo(o)s* ‘bezpirksts’, *Schmerbauch* ‘taukvēders’, *Wadeschinkel* ‘apakšstilbs’, *Spitzschuh* ‘spiccepuris, smailcepuris’ un daudzi citi (*Kunze* 1998, 142–149). Nav latviešu antroponīmijā arī tādu saliktu profesiju nosaukumu, kādas sastopamas vācu uzvārdos: *Kupferschläger*, *Kupferschmied*, *Kupferschmidt* ‘kaparkalējs’, *Splettstösser* (?) ‘skalu plēsējs’, *Riemenschneider* ‘siksnu griezējs’ u. c.

Arī vairāki somu salikteņuzvārdi ir specifiski, lietojami tikai Somijā. Kā atzīst somu onomaste Ēva Maria Nerhi (*Närhi*), cilvēka īpašības, izskats un apģērbs bieži noteicis papildvārda izvēli, kas vēlāk pārtapis arī par uzvārdu. Tomēr tādi senie (16. gs.) somu personvārdi kā *Tarijhowso* 1563 (= *Taarihousu* ‘plikbksis’), *Nacka Hatto* 1563 (= *Nakkahattu* ‘ādas cepure’) mūsdienās netiek lietoti (*Närhi* 1996, 27–28). Senos dokumentos ir fiksēti arī tādi personvārdi kā *Porsaialka* 1551 (= *Porsaanjalka* ‘sivēnkāja’), *Sijanjalcka* 1564 (= *Sianjalka* ‘cūkkāja’, *Vereialka* 1564 (= *Väärājalka* ‘slīktā kāja’), kas līdz mūsdienām nav saglabājušies (*Närhi* 1996, 27).

Īss latviešu un somu salikteņuzvārdu salīdzinājums skaidri parāda paralēles – gan derivatīvās, gan semantiskās, kuras nevar tik vienkārši izskaidrot tikai ar vācu valodas ietekmi un kalku veidošanu. Protams, visās salīdzināmajās valodās lielā mērā šādu uzvārdu struktūru noteikusi par personvārdiem pārtapušu vietvārdu struktūra. Bet

iespējams, ka liela loma bijusi arī ļoti līdzīgajiem vēsturiskajiem uzvārdu rašanās apstākļiem, vienam un tam pašam laikam, varbūt arī modei, kas personvārdos ir eksistējusi visos laikos un visos gadsimtos.

Saīsinājumu saraksts

ig. – igauņu

latv. – latviešu

s. – somu

sal. – salīdzini

uzv. – uzvārds

vīr. dz. – vīriešu dzimte

zv. – zviedru

Avoti

Familiennamen. Bearbeitet von Rosa und Volker Kohleim. Bibliographisches Institut&F. A. Brockhaus AG, Duden, Mannheim, 2000.

Mikkonen, P., Paikkala, S. *Sukunimet*. Helsinki, 1983, 1992, pēdējais izdevums 2000. (rakstā – Suk.)

Сталтмане, В. *Латышская антропонимия. Фамилии*. Москва, 1981.

Helsingin seudun puhelinluettelo. Kotihakemisto. 1. 1998.

Rīga, Rīgas rajons + Jūrmala 1999–2000. Privātpersonu un uzņēmumu katalogs.

Tallinna ja Harjuma telefonikataloog. Kontakt! 1999–2000.

<http://ee.www.ee/Nimed/>

LITERATŪRA

Balodis, P. Cilvēka ārējā izskata motivēti uzvārdi // *Onomastica Lettica*, 3, 2007, 80–116.

Blese, E. *Latviešu personu vārdu un uzvārdu studijas. I. Vecākie personu vārdi un uzvārdi (XIII–XVI gs.)*. Rīga, 1929.

Kunze, K. dtv-Atlas. *Namenkunde Vor- und Familiennamen im deutschen Sprachgebiet*. Printed in Germany, 1998.

Medne, D. *Saliktie somu uzvārdi ar ģeogrāfiskās nomenklatūras apelatīvu otrajā komponentā*. Bakalaura darbs. LU Moderno valodu fakultāte. Rīga, 2007.

Mikkonen, P., Paikkala S. *Sukunimet*. Helsinki, 2000.

Närhi, E. M. *Suomalaista sukunimikäyntöä*. Helsinki, 1996.

Сталтмане, В. *Латышская антропонимия. Фамилии*. Москва, 1981.

Compound Surnames in Latvian and Finnish

Summary

This article deals with comparative anthroponymics. It makes a comparison from derivative semantic aspect, where fleective languages are compared with agglutinative languages: Latvian and German compound surnames are compared with Finnish, also Estonian surnames. Compound surnames are very characteristic of Latvian anthroponymical system. Usually it is considered that many Latvian compound surnames are calques from German, but Finnish – mostly from the Swedish language. In the 20s to the 30s of the 20th century, many surnames of German origin were translated into Latvian (*Zonnenbergs* > *Sauleskalns*, *Freifelds* > *Brīvlauks*) and surnames of Swedish origin were translated into Finnish (*Grönberg* > *Vihervaara*, *Friberg* > *Vapaavuori*).

There are quite many parallel forms between Latvian and German (*Baltgalvis* – *Weißkopf*, *Weisshaup*, *Garkājis* – *Langbein*, *Sarkanbārdis* – *Rothbart* (*h*)). Semantic parallels in Latvian – Finnish – Estonian – German can also be found (*Akmeņkalns* – *Kivimäki* – *Kivimägi*, *Kivimäe* – *Steinberg(er)*).

There are many surnames which are common only to Latvian and Finnish or Estonian – it is most credible that these surnames have appeared from the respective toponyms (*Auzukalns* – Finn. *Kauramäki*). There are also surnames characteristic only of Latvian or only of Finnish (*Krievkalns*, *Podkalns*; *Etelämäki*, *Kotimmäki*). Such Latvian individual compound surnames are usually rare (*Cūkdziesma* (1), *Vīnastabs* (1)). There are also a lot of German compound surnames whose semantic analogues are not recorded in Latvian (*Distelbart*, *Fettback*). One can mention even more derivative semantic parallels between Latvian and Finnish / Estonian compound surnames than between Latvian and German. Perhaps the common historical and cultural circumstances determined the similarities in the anthroponymical system of Latvian, Estonian, and Finnish.

Pirmās lībiešu lasāmgrāmatas – ieskats tapšanas vēsturē *The First Readers in the Liv Language – an Insight into Their Compilation History*

Renāte Blumberga

Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts
Akadēmijas lauk. 1, Rīga, LV-1050
renate.blumberga@gmail.com

Pirmās piecas lasāmgrāmatas lībiešu valodā tika izdotas no 1920. līdz 1926. gadam Igaunijas pilsētā Tartu. Grāmatu izdošanu finansēja igauņu Akadēmiskā dzimtās valodas biedrība. Vislielākais ieguldījums to tapšanā ir folkloristam Oskaram Loritsam, kurš rediģēja visas lasāmgrāmatas. No piecām lasāmgrāmatām četras sastādīja O. Loritss, bet vienu – lībietis Augusts Skadiņš. Lasāmgrāmatās publicēti dzejoļi, lībiešu folklorā, raksti par lībiešu vēsturi. Trešā lasāmgrāmata (izdota 1923. g.) veltīta pretalkoholisma tēmai.

Atslēgvārdi: lībiešu valoda, grāmatniecība, lībiešu kultūras vēsture, Oskars Loritss.

Pirmās pašlaik zināmās grāmatas lībiešu valodā iznāca 1863. gadā – Nika Polmaņa tulkotais Mateja evaņģēlijs austrumlībiešu izloksnē un Prinču ģimenes tulkotais Mateja evaņģēlijs rietumlībiešu izloksnē. Pēc tam grāmatas lībiešu valodā tika izdotas tikai nākamā gadsimta 20. gados. Pirmās šo izdevumu rindā bija piecas lībiešu lasāmgrāmatas. To tapšanas vēsture aizsākās 1920. gada vasarā, kad pie lībiešiem pirmajā ekspedīcijā devās toreizējais Tartu universitātes Baltijas jūras somu valodu profesors Lauri Ketunens (*Lauri Kettunen*) ar savu palīgu studentu Oskaru Loritsu (*Oskar Loorits*). Pēc ekspedīcijas viņi secināja, ka lībiešiem nepieciešama lasāmviela dzimtajā valodā.

Tā kā profesors Ketunens bija Tartu Akadēmiskās dzimtās valodas biedrības (*Akadeemiline Emakeele Selts*) priekšsēdētājs, tad šīs biedrības programmā tika ietverti pasākumi garīgās un materiālās palīdzības sniegšanai lībiešiem. Piemēram, jau 1920. gada biedrības valdes otrajā protokolā 5. oktobrī parādās ieraksts par “Lībiešu kapitāla” izveidošanu un jautājuma apspriešanu kopsapulcē (1, 2).

Pirmais darbs, pie kura ķērās biedrība, bija divu lībiešu jaunekļu – Augusta Skadiņa no Košraga un Jāņa Zēberga no Vaides – studiju nodrošināšana Tartu skolotāju seminārā. (Lai gan viņu studijas nav šī raksta tēma, tomēr jāpiemin, ka A. Skadiņš jau studiju laikā ir piedalījies divu lasāmgrāmatu sastādīšanā.) Ekspedīcijas laikā zinātnieki centās apzināt arī jaunekļus, kuri, iegūstot izglītību, varētu kopt lībiešu kultūru. Tartu jaunieši ieradās Oskara Loritsa pavādībā 1921. gada 20. janvārī (2, 5). Pēc Loritsa pievienotā rēķina redzams, ka biedrība sedza visus ceļa izdevumus, kā arī izdevumus par pasēm, vīzām un ceļā dzerto kafiju un tēju. Mācību laikā biedrība sedza jauniešu izdevumus par īri, pārtiku un mācību līdzekļiem. Tāpat viņiem katru

mēnesi tika izsniegta kabatas nauda un nepieciešamības gadījumā pirkti arī apģērbs un apavi. Piemēram, 1921. gada 21. septembrī valde nolēma, ka katra lībiešu jaunieša uzturēšanas izdevumi mēnesī būs 5000 Igaunijas marku, bet kabatas nauda katram mēnesī – 400 marku, atsevišķi vēl sedzot izdevumus par mācību līdzekļiem (1, 12–13). Pēc pirmā Tartu pavadītā semestra biedrība viņiem arī apmaksāja ceļa izdevumus uz mājām un pēc tam atpakaļ uz semināru (3, 1; 3).

Jāņa Zēberga mācības beidzās pirms paredzētā laika. 1921. gada 16. novembrī valde vienbalsīgi nolēma Zēbergu sūtīt atpakaļ uz Latviju viņa nesekmības un “negodīgā” dzīvesveida dēļ. Tartu viņš mācījās aptuveni septiņus mēnešus jeb divus nepilnus semestrus.

Augusts Skadiņš bija centīgāks un turpināja studijas skolotāju seminārā. Mācību gada beigās, maijā, valde nolēma viņam piešķirt vasaras naudu 10 000 marku ceļa izdevumiem un drēbju iegādei (1, 24). Vēl jūnijā valde nolēma, ka nākamajā semestrī tāpat kā iepriekšējā Augusts turpinās dzīvot pie profesora Eizena un viņam jāparaksta saistības, ka pēc studiju beigšanas A. Skadiņa darbība būs saistīta ar lībiešiem (1, 25). Taču jau 20. septembrī valde saņēma ziņu no profesora Ketunena, ka A. Skadiņš ģimenes apstākļu dēļ nevar turpināt studijas Tartu, tomēr viņš pateicībā par jau saņemto izglītību – trim semestriem skolotāju seminārā – apsoluties strādāt lībiešu labā (1, 25). Šo solījumu viņš izpildīja tikai nelielā mērā, 1923. gadā izdošanai sagatavojot “Trešo lībiešu lasāmgrāmatu”. Lībiešu kultūras vēsturē viņš ir zināms arī kā tulkotājs un dzejnieks.

Pirmā lībiešu lasāmgrāmata “Ežmi līvōd lugdōbrōntōz” (Kettunen, Loorits 1921) tika izdota 1921. gadā Tartu. Uz grāmatas vāka ir arī lasāms “Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetused I”. Tātad tas bija Dzimtās valodas biedrības rakstu pirmais izdevums. Titullapā rakstīts, ka tās sastādītāji ir L. Ketunens un O. Loritss, lai gan reāli bija strādājis Loritss viens pats (Kettunen 1948, 144–145). Viņš ir sarakstījis arī priekšvārdu, kurā aicina lībiešus nekaunēties runāt dzimtajā valodā:

“Št nu ir pirmā reize, kad nospiestā līvu tauta dabū sev vienu lasāmo grāmatu, kas viņu mātes valodā, līvu valodā, rakstīta. Št ir līvu lasāmā grāmata veciem un jauniem par labu. Ja Dievs palīdzēs, tad būs vēl daudz līvu lasāmo grāmatu aiz šīs pirmās. Tagad ir laiks, lai katrai tautai, lai cik maza viņa arī būtu, ir jādabū sava brīvība. Kur visas tautas, liela vai maza, var vienādi dzīvot virs zemes un kur arī visas valodas ir vienādi labas un visu labākā valoda katram ir dzimtā valoda. Kāpēc tad līvu tauta nevar brīva būt un pati ar sevi dzīvot? Kāpēc tad līvu valoda nav tik laba un dārga visiem lībiešiem? Aizgājušas lai ir dienas, kur līvu valodu kaunējās runāt. Tagad katram lībietim dzimtā valoda jātur dārga un savā starpā vienmēr jārunā līvu valodā. Un, kas vēl kaunas, ka ir dzimis lībietis, kas vēl baiļojas un kaunas runāt līvu valodā, tas savu tautu, savu tēvu, māti un savu tēvu tēvu nicina. Nicināts tad lai arī viņš pats!”

(Kettunen, Loorits 1921, 3;

Paulīnes Kļaviņas tulkojums latviešu valodā)

Pirmajā lasāmgrāmatā ir iekļautas 15 teikas un nostāsti, kurus 1920. gada vasarā Oskars Loritss pierakstīja lībiešu ciemos, kā arī iekļauts O. Loritsa sacerēts dzejolis lībiešu valodā “Tautasdziesma” un lūžņnieka Jāņa Beltes dzejolis “Jūrmalnieks”.

Pirmā lībiešu lasāmgrāmata tika nodrukāta 800 eksemplāru lielā metienā 1921. gada jūnijā Tartu Ed. Bergmaņa tipogrāfijā, kas atradās Jāni (*Jaani*) ielā 15 (2, 76). Par lasāmgrāmatas tipogrāfijas izdevumiem biedrība samaksāja 4375 markas (4, 2). Biedrības biedri grāmatu varēja nopirkt par 30 markām, bet pārējie – par 50 markām (1, 13).

1922. gada jūnija sākumā 1000 eksemplāru (5, 97) lielā metienā iznāca otrā lasāmgrāmata “Toi līvōd lugdōbrōntōz” (Loorits 1922). Šai grāmatai jau bija daudz labāka kvalitāte, un tā bija vieglāk lasāma. Šķiet, ka šīs lasāmgrāmatas tapšanā jau aktīvi piedalījās Augusts Skadiņš, lai gan oficiālie sastādītāji joprojām bija L. Ketunens un O. Loritss. Tajā publicēts garš Skadiņa raksts “Lībiešu senatne”, teika “Kā sieva jūras velna izbijās”, septiņi Kārļa Staltes dzejoļi un viens Lagdu Ellas dzejolis. Drīz pēc tam jūnijā Oskars Loritss lībiešiem aizveda 250 lasāmgrāmatas eksemplārus (5, 176). Vēl 150 eksemplāri lībiešiem tika nogādāti 1923. gada nogalē (5, 54). Pēc valdes lēmuma šī lasāmgrāmata biedriem maksāja 20 marku, bet pārējiem – 30 marku (1, 27).

Pēc valdes 1922. gada 27. oktobra lēmuma trešā lībiešu lasāmgrāmata “Kolmōz līvōd lugdōbrōntōz” (Skadiņ 1923) tika veltīta pretalkoholisma tēmai. Igaunijas Atturības savienībai (*Eesti Karskusliit*) tika lūgts piegādāt materiālus un segt grāmatas izdošanu, bet Augustam Skadiņam lūdza sagādātos rakstus iztulkot lībiešu valodā (1, 26–27). Domājams, ka biedrības bijušais stipendiāts tam piekrita, jo grāmatas titullapā ierakstīts, ka to sastādījis (precīzāk būtu teikt – tulkojis) Augusts Skadiņš. Sastādītājs priekšvārdā izteica arī aicinājumu lasītājiem:

“Domāsim par mūsu apzinīguma celšanu, kas patlaban tik zemu kritis. Neslīcināsim savu godu, prātu un visu dzīvi vīna vai alus glāzē, kurā tik daudzu ļaužu veselība un mantība nogrimusi. Vīna glāzei piemīt tāda dīvaina īpašība – tā nemūžam nav piepildāma. Pat ja visas pasaules vīnu tajā salietu, tā aizvien vēl būtu tikai pustukša. Ar spēku jāturas tai pretī. Tādēļ sadosimies rokās un steigsim tajā darba laukā, kurā vēl tik bezgala maz līdz šim ir darīts, un visi vienā balsī sauksim: “Lai dzīvo un aug mūsu apzinīgums! Sargāsimies no vīna un alus! Nost alkoholismu!” (Skadiņ 1923, 4–5; Paulīnes Kļaviņas tulkojums latviešu valodā.)

Lasāmgrāmatā kā pēdējais ievietots Skadiņa slavenākais radošais darbs – dzejolis “Alā jūo” jeb “Nedzeriet” (Skadiņ 1923, 20):

*Nevaig dzert, nevaig dzert,
nevajag ne piles dzert!
Katrs piliens ellē sūta,
pazūd prāts un izgaist jūtas,
nams un maks vien tukši taps.
Kam gan tāda laime der –
dzīvam miesās mājās kaps,
nelaime vien sekos pēdās,
visu mūžu bads un bēdas –
nevajag ne piles dzert!¹*

¹ H. Skujas atdzejojums latviešu valodā publicēts: Ernštreits, V. (sast.) Ma akūb sīnda vizzō tūrska! = Es viltīgāks par tevi, menca! Rīga : Karogs, 1998. 109. lpp.

Šoreiz grāmata iznāca jau martā, un 1000 eksemplāru tipogrāfijas izdevumi bija aptuveni 12 500 Igaunijas marku (5, 98). Šos izdevums biedrībai oktobrī pilnā mērā atmaksāja Igaunijas Atturības savienība (5, 98). Grāmatas korektūru lasīja Oskars Loritss, un par to viņš atalgojumā saņēma piecus lasāmgrāmatas eksemplārus (5, 100). Lībiešiem 1923. gadā tika nogādāti 259 eksemplāri (5, 54).

Biedrības izdotā ceturtā lībiešu gadagrāmata “Neļļōz līvōd lugdōbrōntōz” (Loorits 1924) iznāca 1924. gada nogalē – šķiet, novembrī. Šajā reizē grāmata tika iespiesta “Postimees” tipogrāfijā un tā izmaksāja nepilnus 10 tūkstošus marku (6, 19; 23). Pirmo reizi lībiešu gadagrāmata bija ilustrēta – ar pieciem fotoattēliem. Lasāmgrāmatu sastādīja Oskars Lorits, kurš par to no biedrības saņēma arī honorāru – 4000 marku (6, 17). Grāmatas 200 eksemplāri lībiešiem jeb, precīzāk, Līvu savienībai tika nosūtīti decembra sākumā. Kā lasāms biedrības pavadvēstulē, grāmata bija paredzēta izdalīšanai lībiešiem Ziemassvētku dāvanu veidā (7, 125). Vēl 200 eksemplāri uz lībiešu jūrmalu tika nosūtīti 1926. gada decembrī kopā ar nākamo lasāmgrāmatu (5, 130). Tajā ir ievietoti Lauri Ketunena, Augusta Skadiņa, Uļi Kīnkamega (Uldriķa Kāpberga pseidonīms), Jāņa Beltes, Kārļa Staltes un Oskara Loritsa dzejoļi, Pētera Bertholda stāsts par notikumiem Vaides ciema Žonakos 1860. gada 26. aprīlī, Cēsīs dzīvojošā lībieša Albīna Bertholda pārdomu raksts “Lībiešu kultūras darbi smilšainajā jūrmalā” un populārā leģenda par to, kā vecais Žonaks, skolā iedams, bagāts tapis.

Piektā un pēdējā lasāmgrāmata “Vīdōz līvōd lugdōbrōntōz” (Loorits 1926) iznāca 1926. gada nogalē. Pēc Oskara Loritsa ierosinājuma tās metiens bija 600 eksemplāru (iepriekš valde bija gan nolēmusi, ka tiks izdoti tikai 500) (8, 4). Ja var ticēt Dzimtās valodas biedrības kases grāmatām, tad šīs lasāmgrāmatas tipogrāfijas izdevumi bija tikai nepilni 7000 marku (6, 90), bet Loritsa honorārs par grāmatas sastādīšanu – 5000 markas (6, 88). Arī šī lasāmgrāmata bija ilustrēta. Līvu savienība izdalīšanai Ziemassvētku dāvanu veidā saviem biedriem un skolēniem saņēma 400 eksemplārus (7, 130).

Piektajā lasāmgrāmatā lasītāji varēja iepazīties ar Valkta (Jāņa Beltes pseidonīms), ASV dzīvojošā lībieša Artūra Benedikta Bertholda un Uļi Kīnkamega dzejoļiem. Albīna Bertholda rakstā “Nika Polmanis – pirmais lībiešu skolotājs”, kā to jau norāda nosaukums, sniegts pārskats par Polmaņa dzīvi. Otru grāmatā publicēto rakstu “Lībiešu garamantas” uzrakstīja Oskars Loritss. Tajā autors vaicā:

“Kāda tad ir situācija ar mūsu līvu tautas gara bagātībām? Vai lībiešiem vēl ir vispār kādas kultūras bagātības, vai tās visas jau aizmirstas? Vienīgi to dēļ mēs vēl esam lībieši, esam mēs paši. Kāpēc? Tāpēc, ka savu dārgāko mantu – mūsu lībiešu valodu – esam aizmirsuši. Daudz vārdu esam pazaudējuši, daudz aizņēmušies no latviešiem un vāciešiem, kaut arī daudz vēl ir palikuši no sākotnējās valodas. Lai tādēļ slavēts tiek ikviens, kas vēl kādu no senajiem vārdiem atceras un paglābj to no iznīcības!”

(Loorits 1926, 9; P. Kļaviņas tulkojums latviešu valodā.)

Rakstā Loritss ir apkopojis lībiešu folkloras vākšanas rezultātus no 1920. līdz 1926. gadam, kā arī nosauc tos lībiešus, kuri viņam palīdzējuši savākt visvairāk folkloras vienību, tā izteikdams publisku paldies. Viņš atzīst, ka, pierakstot lībiešu

folkloru, “lībieši paši palīdzēja ar lielu sirdsdegsmi” un ka “pāris gados tauta atdzima kā no jauna un radās ticība, ka tauta nezudīs” (Loorits 1926, 12). Raksta noslēgumā O. Loritss aicina ikvienu lībieši piedalīties tā monumenta, ko veido tautas garamantas, celšanā, sūtot viņam uz Tartu universitāti folkloras pierakstus.

Noslēgumā piebilstams, ka, pateicoties tieši Oskaram Loritsam un Dzimtās valodas biedrībai, 1924. gada vasarā dienas gaismu ieraudzīja arī pirmais dzejas krājums lībiešu valodā – Kārļa Staltes “Līvo lōlōd” (Stalte 1924). Vēl skaidrojams jautājums par to, kādus ceļus gāja K. Staltes manuskripts un kādēļ grāmata tika iespiesta Tallinā izdevniecībā “Leelo”. Tomēr beigās dzejas krājumu, uz kura vāka, starp citu, lasāms “Līvōd It kēratōkst I” (Līvu savienības raksti Nr. 1), pēc 1924. gada 10. oktobra valdes lēmuma savā īpašumā ieguva Dzimtās valodas biedrība (1, 50). Par to biedrība samaksāja grāmatas iespiešanas izdevumus Oskaram Loritsam – 1924. gada oktobrī 10 000 markas (6, 14) un 1925. gada martā – 7000 markas (6, 33). Dzejas krājumu valde nolēma pārdot par 40 markām (1, 53). Arī honorāru – 16 000 Latvijas rubļu – Kārlim Staltem samaksāja Dzimtās valodas biedrība.

Avoti

1. ERA (Igaunijas Valsts arhīvs), F. R-2362, N. 2., S. 3.
2. ERA, F. R-2362, N. 1., S. 11.
3. ERA, F. R-2362, N. 1., S. 12.
4. ERA, F. R-2362, N. 1., S. 2.
5. ERA, F. R-2362, N. 1., S. 4.
6. ERA, F. R-2362, N. 1., S. 22.
7. ERA, F. R-2362, N. 2., S. 13.
8. ERA, F. R-2362, N. 2., S. 36.

LITERATŪRA

Kettunen, L. *Tieteen matkamiehen uusia elämyksiä: Murrosvuodet 1918–1924*. Porvoo, Helsinki : WSOY, 1948.

Kettunen, L., Loorits, L. (sast.) *Esimene Liivi lugemik = Ežmi Līvōd lugdōbrōntōz*. Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetused. Vol. 1. Tartu, 1921.

Loorits, O. (sast.) *Neljas liivi lugemik = Nellōz līvōd lugdōbrōntōz*. Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetused. Vol. 10. Tartu, 1924.

Loorits, O. (sast.) *Teine liivi lugemik = Toi līvōd lugdōbrōntōz*. Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetused. Vol. 5. Tartu, 1922.

Loorits, O. (sast.) *Viies liivi lugemik = Vīdōz līvōd lugdōbrōntōz*. Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetused. Vol. 15. Tartu, 1926.

Skadiņ, S. (sast.) *Kolmas liivi lugemik = Kolmōz līvōd lugdōbrōntōz*. Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetused. Vol. 9. Tartu, 1923.

Stalte, K. *Līvo lōlōd*. Līvōd It kēratōkst. Vol.1. Tallinn : Leelo, 1924.

The First Readers in the Liv Language – an Insight into Their Compilation History

Summary

The first five readers in the Liv language were published in the period from 1920 to 1926 in Tartu, Estonia, financially supported by the Estonian Academic Mother Tongue Society. Oskar Loorits, who edited all the readers, made the most significant contribution to the compilation process. Four readers out of five were compiled by O. Loorits, the remaining by a Liv Augusts Skadiņš. The readers contained poems, Liv folklore, and articles about the Liv history. The third reader (published in 1923) focused on themes related to anti-alcoholism.

Vēl daži somugru cilmes vietvārdi Latvijā *Some More Latvian Toponyms of Finno-Ugric Origin*

Ojārs Bušs

Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts
Akadēmijas laukums 1, Rīga, LV-1050
ojaars@lycos.com

Latvijā vēl joprojām ir gana daudz neetimoloģizētu somugru cilmes vietvārdu, galvenokārt mājvārdu. Starp 19. gadsimta pirmās puses dokumentos atrodamajiem Straupes novada mājvārdiem vismaz 7 – *Ahwaid, Immak, Kaselaur, Kinge, Kuiķe, Purkat, Uchull* – no cilmes viedokļa, visticamāk, ir somugrismi. Visiem minētajiem mājvārdiem atrodami igauņiski (nevis lībiski!) etimoni. Tas liecina, ka vai nu pirms vairākiem gadsimtiem Straupē ir bijusi itin jūtama igauņu klātbūtne, vai arī Straupē viduslaikos runātā lībiešu valoda bijusi tuvāka igauņu valodai nekā 19. gs. vidū Salacas apvidū pierakstītā pēdējo Vidzemes lībiešu valoda.

Atslēgvārdi: vietvārds, mājvārds, somugrisms, igauņu valoda, lībiešu valoda.

Jau ne vienreiz vien ir rakstīts par to, cik būtiska loma latviešu toponīmijas kopumā ir somugru cilmes elementiem, cik svarīgi – īpaši no latviešu lingvoģenēzes un Latvijas vēstures izpētes viedokļa – ir apzināt šos toponīmiskos somugrismus iespējami pilnīgāk un cik vēl tomēr daudz Latvijā ir joprojām neetimoloģizētu somugru cilmes vietvārdu. Neatgādinot šoreiz Latvijas toponīmisko somugrismu izpētē jau izdarīto (izdarīts ir gana daudz, pētījumu apskatu skat., piem., Bušs 2003; Bušs, Balode 2005, 104–105), bet, pievēršoties uzreiz konkrēto vietvārdu analīzei, jāpiebilst tikai, ka laikam gan visvairāk valodniecības aprītē vēl neiekļautu šīs etimoloģiskās grupas vietvārdu var atrast starp mājvārdiem.

Nesen konsultāciju par mājvārdu cilmi lūdza Straupes pagasta grāmatas veidotāji. Straupes novadā, kā zināms, savulaik ir bijusi visai jūtama lībiešu klātbūtne, un minētie grāmatas sastādītāji vēlējās zināt, vai lībiešu valodas atspulgi nav rodami arī pagasta mājvārdos. Raksta autora rīcībā tika nodots to māju saraksts, kuras minētas 1824.–1825. gada uzvārdu došanas dokumentos Lielstraupes un Mazstraupes pagastā (līdz ar to bija iespēja uzreiz norobežoties no jaunākiem mājvārdiem, kuru rašanās nekādi nevarētu būt saistīta ar lībiešu valodas ietekmi). Pirmoreiz caurskatot šo sarakstu, uzreiz kā eventuāli somugrismi uzmanību piesaistīja 6 no mājvārdiem (neskaitot tos, kas acīmredzami darināti no latviešu valodas somugriskas cilmes apelaīviem – *Kaijas* un *Ķīši*). Šie 6 ir: *Ahwaid, Immak, Kaselaur, Kuiķe, Purkat, Ucxhull*. Konkrēto etimonu un aizguvuma avota meklēšanas gaitā jau pirmais no minētajiem mājvārdiem – *Ahwaid* (vēlāk *Āvaidas* jeb *Āvaidi*) – lika skatīties nevis lībiešu, bet gan igauņu virzienā. Patiesībā to ir darījis jau Jānis Endzelīns; viņa vārdnīcā “Latvijas PSR vietvārdi” Lielstraupes *Āvaidas* veido atsevišķu šķirkli, un šķirklā etimoloģijas daļā atrodams

hipotētisks (ar “?”) sastatījums ar igauņu ciema nosaukumu *Haava* (Endzelīns 1956, 71). Kā zināms, J. Endzelīns šajā vārdnīcā parasti, ja attiecīgā Latvijas vietvārda cilme varētu būt saistīta ar igauņu vai lietuviešu valodu, dod tikai sastatījumus ar līdzīgiem Igaunijas vai Lietuvas vietvārdiem, bet nenorāda uz igauņu vai lietuviešu valodas apelatīviem, no kuriem attiecīgie vietvārdi – gan kaimiņzemē, gan Latvijā – varētu būt veidoti. Šāds apelatīvs varētu būt Ferdinanda Johana Vīdemaņa (*Wiedemann*) vārdnīcā atrodamais igauņu valodas dialektisms *hāv* ‘apse’ (vārdnīcā norādīts, ka tas lietots Dienvidigaunijas un Dienvidrietumigaunijas izloksnēs) (Wiedemann 1973, 62). Tai pašā laikā minētā Straupes mājvārda cilme varētu būt saistīta arī ar šī igauņu valodas vārda literāro variantu *hāb* (mūsdienu rakstībā *haab*), kura ģenitīvs ir *haava*. Lai nu kā, etimoloģiskā nozīme ‘apse’ mājvārdam ir daudz ticamāka, nekā būtu nozīme ‘rēta, brūce, ievainojums’ (vārds ar šādu nozīmi *haav* igauņu valodā ir homonīms minētajam dialektālajam apses apzīmējumam). Īpaši interesantu šo mājvārdu padara fakts, ka pretī Āvaidiem, Braslas upes otrajā krastā, ir *Ābaidi*. Šīs zemniekmājas nav vairs Straupē, bet – pēc mūsdienu administratīvā iedalījuma – Krimuldas pagastā; acīmredzot tās ir identiskas vienīgajam “Latvijas PSR vietvārdos” minētajam šīs saknes vietvārdam *Ābaidis* – zemniekmāju nosaukumam, kuram šai vārdnīcā norādīta lokalizācija Turaidā (Endzelīns 1956, 61); savukārt 1922. gadā J. Endzelīna publicētajā krājumā “Latvijas vietu vārdi” (I daļa) var atrast lokalizācijas precizējumu – Latciemiešos (Endzelīns 1922, 62). “Latvijas PSR vietvārdos” *Ābaidis* atstāts bez cilmes skaidrojuma. Šķiet, ka šīs divas mājas – *Ābaidi* un *Āvaidi* –, kas skatās viena uz otru pāri upei un pagasta robežai, gandrīz neapšaubāmi atzīstamas par mājvārda cilmes ziņā radniecīgām, un šī cilme sastatāma, kā jau minēts, ar igauņu apses nosaukumu – vai nu ar tā dialektālajiem variantiem *haab* un *haav*, vai arī ar pamatapzīmējuma *haab* nominatīvu un kādu no atkarīgajiem locījumiem. Kā jau minēts, pamatlocījums, resp., ģenitīvs abiem šiem variantiem ir *haava*, savukārt fināle *-id* dažās paradigmās ir daudzskaitļa partitīva rādītājs (un daudzskaitļa partitīvs būtu visnotaļ loģisks locījums mājvārdam). Tiesa, igauņu literārajā valodā daudzskaitļa partitīvs no *haab* ir *haavu*, tāpēc paliek jautājums, vai izloksnēs varētu būt atšķirības paradigmā vai arī tomēr jāmeklē vēl kāds alternatīvs šo mājvārdu cilmes skaidrojums?

Nākamais “aizdomīgais” mājvārds ir *Immak*, “Latvijas PSR vietvārdos” – *Imakas* Mazstraupē (Endzelīns 1956, 360). Te – nedodot cilmes skaidrojumu – minēti vēl 6 vietvārdi ar *imak-* dažādos pagastos un dažādos novados; 3 no 7 šī šķirkļa vietvārdiem tomēr veido nelielu areālu kopību – kopā ar minēto Mazstraupes mājvārdu tie ir *Imaka* jeb *Imaks* – zemniekmāja Limbažos un *Imaka* pļava Lēdurgā. Viens no šo trīs vietvārdu iespējamiem etimoniem varētu būt igauņu apvidvārds *immak* vai *immāk* (Vīdemaņa vārdnīcā patstāvīgajā šķirklī un atsaucē (Wiedemann 1973, 120, kā arī 69 s.v. *ämmāk*) atšķirīgi varianti, *immak* varbūt kļūdaini?) – ar nozīmi ‘pamāte’. Šāda etimoloģiskā semantika nav īpaši raksturīga vietvārdu darināšanai, tomēr dažkārt analogiski ģeogrāfiskie nosaukumi ir sastopami, piemēram, *Pamātes ezers* Alsviķī (ja vien šis tikai no viena avota pierakstītais nosaukums nav pārpratuma rezultāts, jo Alsviķī droši zināms ir *Pameitas ezers* jeb *Pameitiņa*; LVV 2003, 109), arī lietuviešu *Pāmoteraistis* pļava bij. Varņu pagastā un jo īpaši *Pamoterys* (*pamoterė = pamotė* LKŽ IX 306) ciems Kauņas rajonā (LVV 2003, 110) – jo īpaši tāpēc, ka tas kā apdzīvotas vietas nosaukums tipoloģiski ir tuvāks mājvārdam un tārad pārliecinošāk liecina, ka šāda etimoloģiskā semantika arī Straupes vietvārda gadījumā ir iespējama.

Savā ziņā visproblemātiskākais no uzskaitītajiem mājvārdiem ir *Kazelaur*. Visproblemātiskākais tādā ziņā, ka šī vārda – domājams, salikteņa – otrajai daļai apelatīvisku etimonu ne īgauņu, ne lībiešu valodā neizdevās atrast. Tādēļ vismaz pagaidām “jāapmierinās” ar antroponīmu, samērā bieži lietoto īgauņu personvārdu *Laur* kā šī mājvārda otrās daļas hipotētisku motivētāju. Savukārt mājvārda pirmajā daļā, visticamāk, “iešifrēts” īgauņu *kask* ‘bērzs’, ģenitīvs *kase*; salīdzinājumam var minēt īgauņu valodas salikteņus *kasesalu* ‘bērzu birzs’, *kasetoht* ‘(bērza) tāss’, *kasepuravik* ‘bērzu beka’ (Abens 1967, 126). Savukārt tipoloģiski mājvārdu *Kazelaur* varētu salīdzināt, piemēram, ar Matkules mājvārdu *Bērsīmaņi* (Endzelīns 1956, 105).

Viena no visacīmredzamākajām etimoloģijām starp minētajiem somugru cilmes mājvārdiem, šķiet, ir nosaukumam *Kuiķe* – tas, visticamāk, saistāms ar Dienvidigaunijas apvidvārdu *kuik* ‘gulbis’ (Wiedemann 1973, 400) (īgauņu literārajā valodā *luik*). Varbūt ar šo pašu īgauņu apvidvārdu saistāms arī Popes mājvārds *Kuikas* (īgaunismi Ziemeļrietumkurzemē palaikam sastopami), kas gan laikam tomēr vēl ticamāk būtu atvedināms no lībiešu *kuik* ‘liekšķeres vai izkopts rokturis’; “Latvijas PSR vietvārdu” šķirklī, kurā iekļauts Popes *Kuikas*, somugriskas etimoloģijas iespēja nav minēta (Endzelīns 1961, 163).

Straupes (Mazstraupes) mājvārda *Purkat* (mūsdienās *Purkatas*) etimons varētu būt īgauņu valodas jeb, precīzāk, atkal Dienvidigaunijas izlokšņu *purk* ‘klucītis, koka gabals’ (Wiedemann 1973, 898). Šis mājvārds ir gana sens, fiksēts arī 1638. gada zviedru arklu revīzijā, tāpēc mazāk ticams būtu saistījums ar otru īgaunisko homonīmu *purk* ‘burka’, kas iekļāvies arī īgauņu literārajā valodā, taču no cilmes viedokļa ir ģermānisms, tātad nevar būt pārāk sens (tiesa, 17. gadsimtā tas jau varēja būt aizgūts). Mājvārda *Purkatas* pirmo cilmes hipotēzi savdabīgā veidā balsta Lielstraupes mājvārds *Klucis* jeb *Klucītis* (Endzelīns 1961, 108) – vispirms jau kā tipoloģiski semantiska paralēle (līdz ar analogiskas cilmes semantikas mājvārdiem Rucavā, Dundagā, Tāšos, Īvandē un vēl dažos pagastos). Bet nav jau izslēgts, ka starp abiem šiem Straupes novada mājvārdiem – *Purkatas* un *Klucītis* – ir arī kāda ciešāka vēsturiska saikne, līdzīgi kā starp *Āvaidas* un *Ābaidi*. Tomēr, visbeidzot, jāatzīst tiesības uz eksistenci arī trešajai hipotēzei, varbūtējam saistījumam ar īgauņu īpašvārdu *Purka*, kas Videmana vārdnīcā minēts kā vīriešu vārds un suņu vārds (Wiedemann 1973, 898).

Vēl viens iespējami somugriskas Mazstraupes mājvārds *Ucxhull* [Ū-?] (1824.–1825. pierakstā) pirmajā acu uzmetienā ļoti atgādina *Ikšķili*, un patiešām, “Latvijas vietvārdu” 1922. gada krājumā starp Mazstraupes vietvārdiem atrodam variantus “*Ikšķile*” un *Ikškule* (Endzelīns 1922, 107). “Latvijas PSR vietvārdos” tie iekļauti šķirklī *Ikšele* (līdz ar visām citām *Ikšķilēm* u. tml.), kam pievienots komentārs: “lībiešu cilmes vārds” (Endzelīns 1956, 357). Tomēr *-h-*, nevis *-k-* aplūkojamā Straupes vietvārda vidū liek pieļaut iespēju, ka šī mājvārda cilme varētu būt no pārējiem minētā šķirkļa vārdiem atšķirīga. Varbūt umlauts uz *U-* (un līdz ar to *I-* latviskā atveidojumā) ir radies vēlāk, analogijas dēļ? Ja sākotnēji pirmais patskanis bijis *U-*, kā mājvārda etimonus varētu piedāvāt ig. *uks* ‘durvis’ + *ulu* ‘nojume; pajumte’ (tiesa, gaidāmā salikteņa forma tad acīmredzot būtu **ukseulu*); jāatzīst arī, ka Latvijā zināms tikai viens mājvārds *Pajumtes*, un pat tas neesot ieviesies (būdam viens no 1939. g. jaunajiem mājvārdiem Latgalē) (LVV 2003, 55). Varbūt varētu šī Straupes mājvārda senākā pieraksta otro elementu *-hull* saistīt arī ar īgauņu personvārdu *Hull*, kuru, piemēram,

Marja Kallasmā saskata vairākos Sāremā vietvārdos (piem., *Ullamāgi*) (Kallasmaa 1996, 460). Protams, nevar izslēgt arī varbūtību, ka Straupes mājvārdam patiešām ir tā pati cilme, kas oikonīmam *Ikšķīle*, kura savukārt prasa vēl precizējumu, jo populārais skaidrojums ‘viens ciems’ nešķiet sevišķi pārlicinošs. Varbūt *Ikšķīle* sākotnēji lībiešu valodā nozīmēja ‘jūgciems’? Šādu hipotēzi balsta salīdzinājums ar somu *ies* ‘jūgs’ (ģenitīvs *ikeen*), kā arī Ikšķīles nosaukuma pieraksts kādā senā dokumentā *Ickesculle* (Endzelīns 1956, 357); savukārt no semantikas viedokļa analogi varētu būt vairāki Latvijas vietvārdi ar *Jūg-*, tostarp *Jūga* jeb *Jūgupe* (arī *Iesala*) – upe Limbažu rajonā – un *Jūgezers* Garkalnē (vietvārdu ar *Jūg-* sākotnējā motivācija, domājams, saistāma ar nosauktā ģeogrāfiskā objekta konfigurāciju).

Acīmredzot šiem sešiem somugrismiem (nu jau diezgan pārliecināti varētu teikt – igauņismiem) var pievienot arī *Kinge*, jo, protams, domāt par angļiskām asociācijām 19. gadsimta sākuma mājvārda sakarā nebūtu nopietni, turklāt *Kinge* (tagadējās *Ķingas*) pierakstītas arī jau 1638. gadā. “Latvijas PRS vietvārdos” iekļauti vietvārdi ar *Ķing-* vēl arī no Stalbes, Cīravas, Cēsīm un Ēdoles, bez etimoloģiska komentāra (Endzelīns 1961, 223). Par saistījumu ar igauņu *kink* savulaik jau domājusi Kersti Boiko, par to liecina marģinālija Latviešu valodas institūta vietvārdnieku lietotajā minētās vietvārdu vārdnīcas eksemplārā. Vīdemaņa vārdnīcā minēti veseli pieci homonīmi *kink* (ģenitīvs 4× *kingi*, 1× *kingu*) (Wiedemann 1973, 286–287), no tiem kā mājvārda motivēšanai vispiemērotākie ir vārdi ar nozīmi ‘pakalns’ (ģen. *kingu*) un ‘krodzinieks’, varbūt arī ‘dāvana’; divi atlikušie homonīmi ir ģermānismi ar nozīmi ‘šķiņķis’ un ‘mezgls jaunā tauvā’. Tomēr ļoti iespējams etimons šajā gadījumā ir arī igauņu *king* ‘kurpe’.

Šķiet, ka, uzmanīgāk izanalizējot gan 19. gadsimta Straupes mājvārdu sarakstu, gan J. Endzelīna publicējumus, varētu identificēt vēl dažus somugrismus. Tomēr jau šobrīd var teikt, ka Straupes mājvārdi liek domāt vai nu par igauņu etnosa pārstāvju klātbūtni viduslaiku Straupē, vai arī par to, ka Vidzemes lībiešu valodā bijis vairāk kopīga ar igauņu valodu, it īpaši ar Dienvidigauņijas izloksnēm, nekā to uzrāda 19. gadsimta vidus pieraksti Salacas apkaimē.

LITERATŪRA

Abens, K. *Igauņu-latviešu vārdnīca*. Rīga : Liesma, 1967.

Bušs, O. Latvian Toponyms of Finno-Ugric Origin: about the History of the Research // *The Baltic World as a Multicultural Space. 5th Conference on Baltic Studies in Europe. 5–7 June 2003*. Turku, 2003, 33.

Bušs, O., Balode, L. Par dažiem somugru cilmes elementiem latviešu hidronīmiņā // *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemas*. 1. Vyr. red. D. Mikulėnienė. Vilnius : Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2005, 104–109.

Endzelīns, J. *Latvijas vietu vārdi. I daļa. Vidzemes vārdi*. Rīga, 1922.

Endzelīns, J. *Latvijas PSR vietvārdi*. I daļa, 1. sēj. Rīga : Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1956.

Endzelīns, J. *Latvijas PSR vietvārdi*. I daļa, 2. sēj. Rīga : Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1961.

Kallasmaa, M. *Saaremaa kohanimed*. I. Tallinn : Eesti Keele Instituut, 1996.

LKŽ IX – *Lietuvių kalbos žodynas*. IX. Vilnius : Mintis, 1973.

LVV 2003 – *Latvijas vietvārdu vārdnīca. Paeglis–Piķu-*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts.

Wiedemann, F. J. *Estnisch-deutsches Wörterbuch*. Vierter .. Druck.. Tallinn : Valgus, 1973.

Some More Latvian Toponyms of Finno-Ugric Origin

Summary

There are still quite a lot of unidentified Latvian toponyms of Finno-Ugric origin. Most of them are names of farmsteads. From the farmstead names of Straupe parish, found in the documents from the first half of the 19th century, at least 7 names – *Ahwaid, Immak, Kaselaur, Kinge, Kuiķe, Purkat, Ucxhull* – probably have Finno-Ugric origin. All the above mentioned names have Estonian (not Livonian!) etymons; it means that Estonians had settled in Straupe a few centuries before, or the other possibility – that the Livonian language spoken in Straupe in the Middle Ages was closer to Estonian in comparison with the Livonian language spoken in Salaca in the middle of the 19th century.

Folklorā somu smagā metāla grupas *Ajattara* lirikā *Folklore in the Lyrics of Finnish Heavy Metal Band Ajattara*

Marija Butikova

Latvijas Universitāte, Moderno valodu fakultāte
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
lightmyfire@inbox.lv

Šī raksta mērķis ir pievērst uzmanību vienam no mūsdienu folklorisma veidiem, kas izpaužas smagajā rokāmūzikā un tādā ir vairāk pieejams attiecīgās kultūras piekritējiem. Kas tā ir par mūziku, kādā veidā šie mākslinieki iesaista savās dziesmās folkloru un kādu pasaules modeli viņi veido ar tās palīdzību – uz šiem jautājumiem mēģināts atbildēt rakstā. Somijā ir diezgan bagātas tā sauktās *metāla mūzikas* tradīcijas. Pētījumam izvēlēta somu smagā roka grupa *Ajattara* un tās dziesmu teksti no četriem albumiem, kas iznākuši līdz 2007. gadam. Rakstā tiks aplūkoti *Ajattaras* lirika un tās attiecības ar somu folkloru un seniem ticējumiem.

Atslēgvārdi: somu folklorā, dzeja, *Ajattara*, mītiskie priekšstati, smagā mūzika.

Tā sauktā “smagā” mūzika jeb “metālmūzika” ir radusies 20. gs. 70. gadu beigās – 80. gadu sākumā. Tās pamatā ir bijusi grupa *Black Sabbath*, *Deep Purple*, *Uriah Heep* spēlētā mūzika, tomēr jaunā stila muzicēšanas maniere ir daudz agresīvāka. Metālmūzika kā stils ātri sadalījies dažādos novirzienos, nezaudējot savu pamatskanējumu. Viens no novirzieniem ir tā sauktais *black metal*, no kura ar laiku izkristalizējies arī *viking metal* apakšstils. Tā pirmsākumi ir meklējami 80. gadu beigās; par vienu no dibinātājiem tiek uzskatīts zviedru mūziķis Kvortons Sets (*Seth*). Viņš ir bijis pirmais, kurš savās dziesmās pievērsies vikingu tematikai (2; 11). Kvortons jau ir kļuvis par “metāla” leģendu, kaut gan mūsdienās daudzi uzskata viņa viena cilvēka projekta *Bathory* mūziku par primitīvu. Tomēr stils pats par sevi ir kļuvis ārkārtīgi populārs un izgājis ārpus Ziemeļvalstu robežām. Tas nav vairs tikai vikingu metāls, nosaukumu ir daudz: vikingu metāls, episkais metāls, pagāniskais metāls, folkmetāls (angliski: *viking*, *epic*, *pagan*, *folk*, *heathen metal*). Katrs nosaukums atspoguļo kādu stila īpašību. Tādā vikingu metāla dziesmām ir attiecīga tematika, parasti tā ir karš un Ziemeļvalstu mitoloģija; episkais elements izpaužas tādā veidā, ka dziesmas ir majestātiskas un stāsta par varoņdarbiem – dziesmu teksti bieži balstās uz teikām un leģendām (reizēm arī pašu mūziķu izdomātām). Pagāniskā novirziena dziesmās tiek apdziedāta tautas senā pirmskristietības ticība, senie dievi utt., bieži dziesmas ir vērstas pret kristietību un paūž agresiju. Folkmetālā tiek izmantoti tautas mūzikas instrumenti un tautasdziesmu melodijas. Grupa *Ajattara* muzikālā ziņā pārstāv *black metal* žanru, no kura attīstījies folkmetāls un pārējie paveidi, toties pašā

mūzikā folka elementi netiek izmantoti. *Ajattaras* gadījumā folklorisms izpaužas citādā veidā.

Mūzika kā parādība ir cieši saistīta ar rituālu darbību. Rokmūzikā kopumā ir jūtamas mistērijas pazīmes, vēl vairāk tās izpaužas Ziemeļvalstu metālmūziķu jaunradē. Koncerta atmosfēra, klausītāju vienotība, vokālista šamaniska loma, īpaši efekti un citi paņēmieni tuvina smago mūziku rituāla kompleksam (2). Šādā rituālā ārkārtīgi svarīgi ir teksti, kuriem bieži piemīt suģestīvs raksturs. Grupas *Ajattara* mūzikas šķietamais monotonums tiek līdzsvarots ar kvalitatīvu liriku somu valodā, kas lielākoties sarakstīta tā saucamajā Kalevalas pantmērā (*Kalevalamitta*). To raksta grupas dibinātājs un pastāvīgais dalībnieks Pasi Koskinens (*Koskinen*). P. Koskinena mērķauditorija tāpat ir galvenokārt somu klausītāji. Kaut gan mūzika pati nav šī raksta temats, jāatzīmē, ka *Ajattaras* gadījumā tieši lirikas forma ietekmē mūziku. *Kalevalamitta* ir īpašs somu tautas dzejas (episko rūnu, tautasdziesmu, buramvārdu u. c.) pantmērs, kam pamatā ir trohaja pantmērs – rindā parasti ir astoņas zilbes un četras pēdas (3), piemēram, eposā “Kalevala”:

Vaka / vanha / Väinä/möinen	‘Viedais vecais Veinemeinens’
Savukārt grupas <i>Ajattara</i> dziesmas “Huoran alla” (<i>Kuolema</i>) pantmērs ir šāds:	
Ei nouse nuollen niellyt	Nepacelsies, bultu norijis, –
Orjan kihlat kaulassansa	Verga gredzens kaklā
Laski hallan manan kinnas	Nolaida salnu nāves dūraiņi –
Jäätyy veri sammalilla	Sasalst sūnās asinis.

Kalevalas pantmēra izpēte Pasi Koskinena dzejā ir īpaša pētījuma vērtā, jo pantmēram ir daudz likumu un nianšu. Noteikti jāpiemin arī aliterācija, bez kuras, pēc Auli Rintalas domām (4), nevar iedomāties eposu “Kalevala”, piemēram:

Mato musta maan-alainen,	Tārps melnais no pazemes,
Toukka tuonen karvallinen	Kāpurs Tuoni spalvainais
[SKVR XIII3 8893]	

Aliterācija saista tekstu, palīdz atcerēties vārdus un, kad rūnas tiek dziedātas, iezīmē vārdu robežas (4). Kā redzams iepriekšējā piemērā, pat visi rindas vārdi var sākties ar vienu un to pašu līdzskani. Līdzīgs aliterācijas princips izmantots arī Koskinena dzejā:

Käärmeen kielen kuiskiessa	Čūskas mēles čukstos
Surmattujen suuteloissa	Nogalēto skūpstos
[Tyhjyys: <i>Uhril</i>]	

Grupā *Ajattara* lirikā kopumā var raksturot kā drūmu un dziļi depresīvu, ko apliecina jau minētie piemēri. Tajā tiek apdziedāta vardarbība, slepkavība, asinskāre, kanibālisms un vājprāts, piemēram, *nostan maasta vasaran* ‘paceļu āmuru no zemes’ [Itse: *Yhdeksäs*], *vertä sataa* ‘asinis līst’ [Itse: *Murhamiesi*], *kirves laski lihan leikkas* ‘cirvis nolaidās, miesu sacirta’ [Itse: *Tulessa*], *maistan pahan veresi* ‘nogaršošu tavas nelabās asinis’ [Itse: *Kuolevan rukous, rauta kallon kesytti* ‘dzelzs galvaskausu savaldīja’ [Kuolema: *Ikiyössä*], *leikkaa liha vainolainen* ‘griež miesu

ienaidnieks' [Kuolema: *Musta leski*], *kallosta voiton malja* 'no galvaskausa uzvaras kauss' [Tyhjyy: *Uhrin*].

Grupas *Ajattara* pasaulē valda bailes, apsēstība, naidis un nonāvēšanas kaisle. Šie spēki ir nevaldāmi, turklāt varonis ir maniaks ar tieksmi uz destrukciju. Dziesmā "Hurmasta" (*Äpäre*) tiek atklāti paziņots: "*On mies on tappaja* 'ir vīrietis – ir slepkava"

Ajattaras dziesmas bieži ir rakstītas pirmajā personā, un dziesmu liriskais varonis it kā uzrunā klausītāju. Šis varonis mēdz būt saistīts ar nelabo spēku vai arī pats ir nelabais:

Olen saatana vankina jumalan

Esmu Sātans, Dieva gūsteknis.

[Itse: *Verivalta*]

Vispār varonim piemīt "melns prāts", "akmens dvēsele" un naidis, kurš dedzina krūtis. Interesanta ir dziesma "Säälän koiran" no albuma *Äpäre*, kur atrodami šādi vārdi:

Tämä on polkuni

Šī ir mana taka,

Muut siltä eksyvi

Citi no tās nomaldās.

Varonis ir šās vides saimnieks un ar ļaunu prātu var spēlēties ar svešiem ienācējiem. Svešas vietas un apmaldīšanās motīvs ir arī citās dziesmās, piemēram, "Rajan takaa" [Itse]:

Suo kutsui kulkijaa

Purvs sauca gājēju,

Käski miestä syvyksiin

Iemānīja vīru dziļumos.

Purva spēks saistās ar nelabo, kas tur dzīvo. Savukārt folklorā purvs kā vide saistās ar iznīcību. Motīvs par cilvēka pazušanu atsauc atmiņā somu priekšstatu par *metsänpeitto* – stāvokli, kad cilvēku mežā apbur gari, tā ka pēkšņi viņš apmaldās pat pazīstamās vietās. Cilvēkam liekas, ka ir kļuvis tumšs un viņš vairs nedzird putnu balsis. Viņš tiek it kā atdalīts no pārējās pasaules ar maģijas sienu un neredz cilvēkus, kas staigā blakus, meklējot viņu, tāpat kā meklētāji neredz pazudušo, pat esot tuvumā (9).

Sakarā ar apmaldīšanās motīvu jāpievērš uzmanība arī Pasi Koskinena izvēlētajam grupas nosaukumam. Somu folklorā ajataras ir ļaunas sieviešu būtnes, kas dzīvo mežā un liek cilvēkam tur apmaldīties (5). Reiz viņas tiek pieminētas arī dziesmā "Eksyneet" [*Äpäre*]: *Uhrin .. Juoksee luokse Ajattarojen* 'Upuri .. skrien pie ajatarām'.

Vieta, kur notiek darbība, ir auksta, tur ir pelēkas debesis un melna saule, tur ir vējš, pelni un akmeņi. Debesis ir kā svins, līst asins lietus, bet gaisma ir līdzīga sarūsējušai naglai. Aukstumu izsaka arī epitets no dziesmas "Rajan takaa" [Itse]: *Maa kuin valkoinen sametti* 'Zeme kā balts samts'.

Jāatzīmē, ka dziesmās bieži tiek pieminēti aukstie akmeņi, kas rada asociācijas ar somu mītisko aizsauli Tuonelu jeb Tuoni. Tuonela senajā somu pasaules izpratnē ir mirušo valsts, kas pēc ticējumiem ir auksta, tumša un drūma. Citos ticējumos tā ir arī ļaunu pazemes būtņu māhinenu (*maahinen*) zeme, un viņas ir tieši tās, kam piedēvē cilvēku un dzīvnieku apburšanu mežā. Somi ticēja, ka mirušo dvēseles nonāk Tuonelā un tos, kas dzīvī uzvedušies nepiedienīgi, gaida auksta akmens gulta (10).

Ajattaras dziesmās mirušo mītne tiek pieminēta bieži pavisam atklāti, piemēram, raksturojot lirisko varoni:

Pimentolan raaka lapsi	Pimentolas cietsirdīgs bērns,
Tuonen tuulissa taottu	Tuoni uguņos izkalts
[Kuolema: <i>Ikiyössä</i>]	

Vēl viens svešs šeit atrodams vietas nosaukums ir *pimentola*. Tulkojumā no somu valodas *pimentola* nozīmē ‘tumša vieta’. Tādējādi var secināt, ka Pasi Koskinena dzejā izveidotais pasaules modelis atbilst pārsvarā tieši šai mītiskajai mirušo valstij, kur valda mūžīga nakts.

Ar kristietības ienākšanu seno ticējumu meža būtnes sāka uzskatīt par dēmoni, bet priekšstats par Tuonelu teorētiskas līdzības dēļ saplūda ar kristīgo priekšstatu par elli (10). Atsauces uz to atrodamas arī *Ajattaras* lirikā. Kaut gan sātānisma propaganda nav grupas mērķis, kristietības un pagānisma cīņā *Ajattaras* liriskais varonis noteikti ir tumšā un ļaunā pusē:

Siellä Saatana kelloa soitti	Tur Sātans zvanu zvanīja,
Vaskirumpua piru pieksi	Vara bungas velns sita,
Syötyänsä lihaa Jumalan	Dieva gaļu paēdis
[Itse: <i>Ägräs</i>]	

Atgriežoties pie jau minētā akmeņu motīva, jāatzīmē, ka somu folklorā tas saistās ne tikai ar mirušo aukstajām gultām, bet arī ar sāpēm. Ticējumi stāsta par Sāpju kalnu (*Kipuvuori* jeb *Kipumäki*), kurā atrodas Sāpju akmens ar spraugām, kurās ar buramvārdu palīdzību tiek iedzītas sāpes. Sāpju vārdu personāžs ir *Kiputyttö* jeb Sāpju meitene. Tieši viņa ir sāpju radītāja (6). Buramvārdos viņa tiek tēlota sēžam uz akmens. Šis tēls ir sastopams arī *Ajattaras* dziesmas “Yhdeksan” [Itse] pirmajā pantā, kur varoņa sāpes vēl ir ļoti stipras. Kad sāpes nomierinājušās, Sāpju meitene tiek attēlota guļam:

Hornanvaaran kivellä	Uz Velna kalna akmens
Yksinäni mietin	Viens pats prātoju;
Kivellä nukkuu kiputyttö	Uz akmens sēž Sāpju meitene,
On vain huokkaus multa poljetun	Ir tikai samīdītas zemes nopūta

Kā redzams, Pasi Koskinens labi pārzina tautas ticējumus un to tēlus, kā arī brīvi izmanto savas zināšanas dzejā.

Izskatot Pasi Koskinena dziesmu tekstus, var pamanīt, ka izmantotais vārdu krājums nav sevišķi plašs. Tie paši vārdi – *veri* ‘asinis’, *viha* ‘nais’, *tuli* ‘uguns’, *uhri* ‘upuris’, *orja* ‘vergs’, *hauta* ‘kaps’ – atkārtojas no dziesmas dziesmā, veidojot savdabīgu kodu.

Dziesmas ir kā formulas, kas nepieciešamas rituāla norisē. Tas saista *Ajattaras* dziesmas ar šamanisma un buramvārdu tradīciju. Piemēram, dziesmā “Musta aurinko” [Itse] varonis, pārejot no vienas pasaules citā, nolasa vajadzīgos buramvārdus, lai gūtu palīdzību grūtā situācijā:

Nouse luontoni lovesta
Haon alta haltijani
Synteni syvästä maasta
Nosta tuulet tuntiessas

Pacelies, mana *luonto*, no *bedres*,
No siekstas, mans aizbildnis,
Mana *synty*, no dziļās zemes,
Pacel vėjus pēc sauciena!

Šie buramvārdi ir paredzēti cilvēkam ar vāju dabu, lai vajadzības gadījumā viņš varētu pasaukt savu *luonto* – dvēseles garu aizbildni (karēļu ticējumos), kas atbilst kristīgajam sargeņģelim. *Synty* trešajā pantā nozīmē to pašu, ko *luonto*. Šis gars ir saistīts ar mirušo senču kultu (8). Šis dvēseles gars tiek izsaukts no *bedres*, somiski – *lovi*, ticējumos tas var būt arī iedobums zem ūdens vai pazemē jeb Tuonelā, kā arī sprauga starp mirušo valsti un tagadni. Par *lovi* sauc arī transa stāvokli, kurā šamanis iekrīt sava prāta ceļojumā uz citām pasaulēm (7).

Pārlūkojot Pasi Koskinena dzeju, var secināt, ka tā ir cieši saistīta ar somu folkloru gan saturiski, gan formāli. Folkloras tēli pastiprina Koskinena rādītās pasaules drūmo atmosfēru, palīdz stiprāk ietekmēt un apburt klausītāju. Autors šajā gadījumā uzņemas šamaņa funkcijas. Tas, ka dziesmu teksti ir sarakstīti atbilstoši Kalevalas pantmēra likumiem, ir ārkārtīgi svarīgi, tas ļauj uzskatīt, ka šādā veidā vecās tradīcijas turpinās, ka tās ir dzīvas un bez liekas sakralizācijas tiek iesaistītas tagadnē.

Avoti

Suomen Kansan Vanhat Runot XIII3. Helsinki : Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1908–1948.

Elektroniskie informācijas avoti

1. Ajattara lyrics [atsauce 16.10.2007].
Pieejams: <http://www.darklyrics.com/a/ajattara.html>
2. Niflung, G. Quorthon Seth и его роль в формировании стилей скандинавской metal music [atsauce 30.09.2007].
Pieejams: <http://www.apokrif.org/assemblage/articles/bathory.html>
3. Rintala, A. Kalevalamitta [atsauce 01.10.2007].
Pieejams: <http://www.karuse.info/mitta.htm>
4. Rintala, A. Kalevalamitta 2 [atsauce 01.10.2007].
Pieejams: <http://www.karuse.info/mitta2.htm>
5. WIKIPEDIA Ajattara (henkiolento) [atsauce 10.10.2007].
Pieejams: http://fi.wikipedia.org/wiki/Ajattara_%28henkiolento%29
6. WIKIPEDIA Kipumäki [atsauce 12.10.2007].
Pieejams: <http://fi.wikipedia.org/wiki/Kipum%C3%A4ki>
7. WIKIPEDIA Lovi [atsauce 14.10.2007]. Pieejams: <http://fi.wikipedia.org/wiki/Lovi>
8. WIKIPEDIA Luonto (mytologia) [atsauce 14.10.2007].
Pieejams: http://fi.wikipedia.org/wiki/Luonto_%28mytologia%29
9. WIKIPEDIA Metsänpeitto [atsauce 09.10.2007].
Pieejams: <http://fi.wikipedia.org/wiki/Mets%C3%A4npeitto>

10. WIKIPEDIA Tuonela [atsauce 10.10.2007].

Pieejams: <http://fi.wikipedia.org/wiki/Tuonela>

11. Энциклопедия тяжелого рока (2001). Bathory [atsauce 30.09.2007].

Pieejams: <http://www.rockhell.spb.ru/musicians/bathory/a1.shtml>

Folklore in the Lyrics of Finnish Heavy Metal Band Ajattara

Summary

The purpose of this article is to attract attention to one of the modern types of folklorism manifested in heavy rock and metal music, thus more available to the representatives of this subculture. The article looks into how folklore can be incorporated into lyrics of metal music and what kind of world model can be built by means of such incorporation. Finland has quite a rich tradition of metal music, and I picked a band called *Ajattara* and its first four albums for my research. The article will give the analysis of *Ajattara's* lyrics and their relation to Finnish folklore and ancient beliefs.

Igauņu rakstniecība Latvijā: pazīstama, iepazīstama vai... (1900–1940)

Estonian Literature in Latvia: Known, Familiarized or... (1900–1940)

Inguna Daukste-Silasproģe

Latvijas Universitātes
Literatūras, folkloras un mākslas institūts
Akadēmijas laukums 1, Rīga, LV-1050
inguna.daukste@lulfmi.lv

20. gs. sākumā latviešu lasītājs igauņu literatūru pazina maz. Gandrīz pusgadsimta garumā lasītāja zināšanas krietni pieauga. Līdz neatkarīgas Igaunijas valsts nodibināšanai igauņu literatūras tulkojumi un atdzeja publicēta tikai latviešu preses izdevumos. Vēlāk izdotas atsevišķas prozas grāmatas un krājumi. Taču saglabājās arī tulkojumu publikācijas latviešu presē. Tādējādi preses izdevumi sniedz vispilnīgāko ieskatu igauņu literatūrā. Tāpat latviešu preses izdevumos publicētas aperces un apskati par igauņu literatūru (kopumā 67 raksti), kas sniedza lasītājam plašāku priekšstatu par kaimiņtautas rakstniecību; arī recenzijas par grāmatām un teātru izrādēm. Savukārt latviešu teātros iestudētās igauņu dramatiķu lugas iepazīstināja ar igauņu drāmu.

Viens no nosacījumiem šim iepazīšanās procesam bija tulkotāji – igauņu valodas pratēji (L. Laicens, Lapas Mārtiņš, E. Zālīte, J. Žīgurs, A. Kempe, L. Švarcs u. c.)

Cerīgi aizsācies, visai intensīvais igauņu literatūras iepazīšanas laiks apstājās 1940. gadā. To apturēja padomju okupācija, Otrā pasaules kara sākums. Literāra sastapšanās gan turpinājās pēc 1945. gada – gan ar padomju, gan ar trimdas literatūru.

Atslēgvārdi: igauņu literatūra, atdzeja, tulkojums, kontakti.

“Lai iepazītu kādu tautu un zemi, nemaz nav jālasa biežās vēstures grāmatas un bez objektivitātes uzrakstītās atmiņu grāmatas. Pietiek izlasīt tulkojumā labu literāru darbu, un mēs par pašu autoru un viņu zemi uzzinām ļoti daudz,” trimdā ASV 1973. gadā ALA žurnāla 8. numura sākumā rakstīja igauņu literatūras tulkotāja Ella Andersone.

Runājot par citas tautas literatūru, nākas apzināties, ka ir iespējams runāt par kādu daļu, kas tulkota vai atdejojota. Reti tulkojumi vai atdzeja iezīmē tulkotās literatūras procesus un attīstību. Tāpat tulkojumi un atdzeja bieži parādās ar laika nobīdi, saplūdinot tagadni ar jau kādu noslēgušos laikposmu dzejnieka vai rakstnieka daiļrades ceļā. Tomēr svarīgi arī apjaust, kāpēc kāds citas tautas darbs aktualizējas pēc gadu desmitiem latviskajā kultūrtelpā.

Pieteiktais gandrīz pusgadsimts iedalīts divos posmos: no 1900. līdz 1918. gadam un no 1918. līdz 1940. gadam. Lai atbildētu uz izvirzīto jautājumu par igauņu rakstniecības pazīstamību šajos laikposmos, atbildes meklētas vairākos virzienos.

Galvenie uzziņu materiāli ir vairāki:

1. Avoti, kas sniedz informāciju, proti, latviešu preses izdevumos publicētie pārskati par igauņu rakstniecību (nereti par kādu vienu žanru), kāda viena igauņu rakstnieka vai dzejnieka portretējums, recenzijas par tulkoto grāmatu klāstu. Pārskati abos laika periodos sniedz daudz plašāku ieskatu igauņu rakstniecības procesos vai viena autora daiļradē nekā piedāvātais tulkojumu klāsts grāmatās.
2. Paši tulkotie teksti. Un atkal nonākam pie tā paša uzziņu avota – plašāko ieskatu igauņu rakstniecībā sniedz preses izdevumos publicētie tulkojumi un īpaši atdzejojumi, un tikai tad seko grāmatās izdotie tulkojumi.
3. Papildu informācijas avots, kas sniedz ieskatu igauņu drāmas ceļos un meklējumos, ir lugu iestudējumi Latvijas teātros un recenzijas par iestudējumiem; recenzijās to autori pakavējas arī satura izklāstā, dramatiķa daiļrades ieskatā. Piedāvātais ieskats igauņu rakstniecības ceļos Latvijā ir tikai konspektīvas atziņas, kas radušās, strādājot projekta “Baltijas literatūra” ietvaros.

1900–1918

19. gadsimta izskaņā latviešu lasītājs par igauņu literatūru zināja maz. Viens no iemesliem bija valoda, kuras pratēju skaits Latvijas teritorijā bija niecīgs. Nereti tulkojumi latviski parādījās nevis no igauņu, bet no starpniekvalodas – vācu valodas. 19. un 20. gadsimta mijā un 20. gadsimta sākumā, kā arī pirmajās desmitgadēs bija vērojama lasītāju iepazīšanās un iepazīstināšana ar igauņu rakstniecību. Tā aizsākās ar kavēšanos senā pagātnē – pieminot un atgādinot, ka latvieši un igauņi gadu simteņus ir tuvākās kaimiņu, kaut gan ne radniecīgas tautas, kā arī pieminot vēsturiskus faktus, bet tā laika jaunākais devums igauņu rakstniecībā palika fragmentārs.

1901. gadā “Baltijas Vēstneša” 66. numurā Lapas Mārtiņš rakstīja: “Mūsu tuvāko kaimiņu igauņu rakstniecība ir tikpat jauniņa, kā mūsu rakstniecība. [...] Igaunų rakstniecība tāpat kā mūsējā, tikai pirms dažiem gadu desmitiem sāka pamazām uzplaukt, kad iz pašas tautas radās vīri, kuri ar siltu sirdi vēlējās pacelt savu tautu un tajā nolūkā sāka sagādāt viņai derīgas grāmatas.” No 1909. līdz 1915. gadam raksti par igauņu literatūru lielākoties bija tulkojumi no vācu valodas, pirms tam pāris rakstus par igauņu rakstniecību bija publicējis Lapas Mārtiņš. Kaut arī neregulāri, tomēr kādi apjomā nelieli ieskati igauņu literatūrā parādījās. Taču vai katrs rakstītājs no jauna akcentēja – “par mūsu tuvāko kaimiņu igauņu literatūru mums samērā maz kas zināms”. Un pārsteidzoši, ka šīs frāzes aktualitāte nezūd arī 20. gados un pat 30. gadu sākumā. Pirmajā laikposmā pietrūka latviešu skatījuma un vērtējuma uz igauņu literatūras procesiem. 1913. gadā “Dzimtenes Vēstnesī” turpinājumos pirmo reizi parādījās raksts “Igaunų rakstniecība 1912. gadā” – viena gada rezumējums jeb pārskats. Šādi pārskati diezgan regulāri tika publicēti arī vēlākos gados.

Dzeja

Par norisēm tā laika igauņu lirikā lasītājs varēja uzzināt vien nelielu pārskatu vai ieskatu veidā. Igaunų dzejas publikāciju latviešu preses izdevumos bija nedaudz. 19. gadsimta izskaņā tika publicētas dažas igauņu atdzejas, bet tad iestājās ilgāks

“klusēšanas” laiks. Nākamās atdzejas publikācijas pēc 1897. gada rodamas 1912. gadā, kas uzlūkojams kā savdabīgs pagrieziena punkts, kad atkal tika pievērsta uzmanība igauņu lirikai. Līdzīga tendence vērojama saistībā ar 1913. gadā iznākušo krājumu “Modernā vācu lirika” Viļa Plūdoņa atdzejā. 1912. gadā laikrakstā “Dzimtenes Vēstnesis” pirmo reizi parādās sleja – *iz igauņu lirikas*, tradīcija turpinājās 20. gadsimta 20., 30. gados dažādos latviešu preses izdevumos.

19. gadsimta izskaņā un 20. gadsimta pirmajās desmitgadēs latviešu lasītājs tikai uzsāka iepazīt jaunāko devumu igauņu lirikā. Šī iepazīšanās notika, pateicoties diviem atdzejotājiem – Augustam Gailītam un Linardam Laicenam. Lasītājs tikai nedaudz tika sagatavots turpmākajam, intensīvākas un regulārākas sastapšanās posmam. Daudzi nozīmīgi igauņu tā laika liriķu vārdi latviešu lasītājiem palika vien vārda un uzvārda līmenī bez dzejas paraugiem. Vērojams, ka 19. gadsimta izskaņā un 20. gadsimta pirmajās desmitgadēs latviskā vidē lielāku interesi rosināja vācu un krievu literatūra, parādījās tulkojumi, publikācijas, savukārt kaimiņu igauņu literatūra palika kā neliels fragments kopīgajā pasaules literatūras iepazīšanās procesā. Atsevišķā izdevumā neviena igauņu autora grāmata latviski netika izdota.

Līdzās interesei par Frīdriha Reinholda Kreicvalda (*Kreuzwald*) tautas eposu “Kalevipoegs” un tā tulkojumiem 1903. gadā, kā arī agrākā laikposma dzejnieces Lidijas Koidulas (*Koidula*) atsevišķām dzejas publikācijām tolaik preses lappusēs parādījās arī neliels skaits (nedaudz vairāk par 40) igauņu autoru atdzejas. Neliels bija arī atdzejoto autoru skaits – četrpadsmit. Nozīmīgākie no tiem bija Gustavs Suits (*Suits*), Vilems Ridala (*Ridala*), Ernsts Enno (*Enno*), viņi veidoja igauņu literārās kustības “Jaunā Igaunija” (*Noor-Eesti*) pamatkodolu, un tomēr tā laika atdzeja ļāva tikai fragmentāri ielūkoties katra liriķa daiļradē. No agrāka laikposma pazīstams kļuva Juhans Līvs (*Liiv*) Linarda Laicena atdzejojumā. Par jaunās 1917. gadā izveidotās “Siuru” grupas liriķiem latviešu lasītājs tolaik zināja maz. Iepazīšanās ar Mariju Underi (*Under*), Henriku Visnapū (*Visnapuu*), Johanesu Semperu (*Semper*) notika tikai nākamajā posmā.

Proza

Nedaudzajos apskatos, kas šajā laikā publicēti, autori pievēršas arī atsevišķām igauņu prozas iezīmēm. Tulkojumos ir daži ieguvumi, kaut kopumā igauņu prozas darbu tulkojumu skaits nav liels. Tieši pārskatos parādījās jauni igauņu rakstnieku vārdi, tika minēti darbu nosaukumi, jaušams tuvāks skatījums uz jaunākajiem prozas darbiem, kuri gan latviski lielākoties palika nepieejami. Tie vismaz iezīmēja procesus un tendences, tomēr neļāva gūt plašāku ieskatu vai priekšstatu igauņu prozas attīstībā kopumā.

Būtisks bija 1908. gads, kad latviešu lasītājs pirmo reizi žurnāla “Stari” lappusēs iepazīnās ar Frīdeberta Tuglasi daiļradi. Šajā žurnālā Jāņa Akuratera tulkojumā tika publicēta F. Tuglasi (tiesa, ar ļoti pārgrozītu uzvārdu – *Fr. Mīkelsons*) miniatūra “Dzīvības slāpe” (no cikla “Lielais bads”). Šajā posmā latviski igauņu prozu pārstāvēja arī Eduarda Vildes (*Vilde*), Juhana Līva u. c. autoru īsprozas darbi. (E. Vildes darbi gan kļuva pazīstami jau 19. gs. 90. gados.) Maita Metsanurka (*Metsanurk*; istajā vārdā *Eduard Hubel*) romāns “Vergi” (*Orjad*, 1912) bija pirmais igauņu romāna publicējums grāmatā. 1918. gadā “Baltijas Vēstneša” lappusēs

latviešu lasītājs varēja lasīt Antona Tammsāres (*Tammsaare*), Frīdeberta Tuglasa un Jakoba Mendsmeta (*Mändsmets*) īsprozas darbus. Šajā laikposmā vēl bija raksturīga igauņu reālisma literatūra, bet jaunie meklējumi simbolisma, jaunromantisma virzienā vēl bija “neatvērtas lappuses” igauņu prozā. Jāpiemin, ka Frīdeberta Tuglasa un Antona Tammsāres prozas darbi arī turpmāk tika tulkoti un izdoti atsevišķi izdotās grāmatās.

Drāma

Aplūkotajā laikposmā Latvijā igauņu drāmas laukā veidojās daudz pieticīgāka situācija (salīdzinājumā ar igauņu liriku un prozas tekstiem). Publicētajos ieskatos vai pārskatos par igauņu rakstniecību ziņu par drāmas attīstību minēts maz. Latviešu teātri nodrošināja vienu no iespējām, kā iepazīt igauņu drāmu.

Būtisks bija 1914. gads, kad pirmo reizi latviešu teātru afišas aicināja uz igauņu dramatiķa Augusta Kicberga (*Kitzberg*) drāmas “Vilkate” (*Libahunt*, 1911) pirmizrādi. Tas bija pirmais igauņu oriģināldrāmas iestudējums. 21. martā lugu izrādīja Rīgas Latviešu teātris, 1915. gada 18. janvārī tās pirmizrāde notika Jaunajā Rīgas teātrī, kur 1914. gada 9. novembrī bija notikusi Augusta Kicberga lugas “Viesuli” (*Tuulte pöörises*, 1906) pirmizrāde. Pēc lugas pirmizrādes laikrakstā “Līdums” 1914. gada 152. numurā publicētā atsauksme precīzi iezīmēja igauņu dramatiskās literatūras un latviešu literatūras situāciju – “Igaunņu rakstniecība mums gandrīz nemaz nav pazīstama. Tādēļ grūti spriest par A. Kicbergu vispār, kā arī par to, kādu stāvokli viņš ieņem savas tautas rakstniecībā. Minētā luga ir jāapskata ārpus igauņu rakstniecības un ārpus Kicberga pārējiem darbiem. Šie apstākļi arī var būt par iemeslu, ka mēs pret minēto lugu nogrēkojam vēsturiskā ziņā, t. i., pietiekoši pareizi nenovērtēdami viņas nozīmi.” Abas Augusta Kicberga lugas bija tulkojis Augusts Gailīts.

Kopumā aplūkotajā laikposmā latviešu lasītājam bija iespējams gūt vien fragmentāru ieskatu igauņu literatūrā, tās attīstībā un lasīt atdzeju un tulkojumus. Aplūkotajā laikposmā nācās pieredzēt ne tikai izmaiņas literatūrā, bet arī dažādus sabiedriski politiskus lūzumpunktus, kas radīja atbalsi literatūrā, procesos un rakstnieku likteņos (1905. gads, Pirmais pasaules karš). 1918. gadā noslēdzās viens Igaunijas vēstures posms – tika iegūta neatkarība un nodibināta neatkarīga valsts. Jau aizsākusies interese par kaimiņu tautas rakstniecību neatkarības gados pieauga un pastiprinājās. Svarīgi bija arī tas, ka nevajadzēja sākt ar iepazīšanos (kaut apskatnieki nereti no jauna atgriezās 20. gadsimta sākuma situācijā un pārskatus par igauņu rakstniecību sāka tieši ar “jaunās” Igaunijas laiku), arī atsevišķu igauņu rakstnieku un dzejnieku vārdi latviešu lasītājam vairs nebija sveši.

1918–1940

Šis laiks Igaunijā iesākās un līdz 1940. gada notikumiem aizritēja līdzīgi kā Latvijā – attīstot savu neatkarīgo valsti, pieredzot pacilātību, kā arī ekonomiskas un sociālas grūtības. Taču tas bija ļoti rosinošs laiks igauņu rakstniecības attīstībā, veicināja dažādību tematikā, bet žanriski priekšplānā izvirzīja lielas formas darbus – romānus.

Pēc Igaunijas valstiskās neatkarības nodibināšanas 1918. gada 24. februārī Latvijā interese par šo kaimiņu valsti kļuva daudz regulārāka – parādījās pārskati jeb ieskati igauņu rakstniecības attīstībā, pārskati par kādu noteiktu gadu igauņu literatūrā un procesos, pirmo reizi parādījās recenzijas par igauņu grāmatām (latviski tulkotām vai par igauņiski izdotām), nelieli igauņu autoru portretējumi. Līdzās no igauņu valodas tulkiem pārskatiem (autori – A. Oras (*Oras*), P. Vīdings (*Vīding*), E. Vilde, F. Tuglass, A. Adsons (*Adson*), H. Raudseps (*Raudsepp*), J. Jaiks (*Jaik*) u. c.) padziļinātu interesi par kaimiņzemes rakstniecību izrādīja Elīna Zālīte, Rihards Valdess, Aleksandrs Čaks, Alfreds Kempe, Leo Švares, Kārlis Egle, Lonija Jēruma u. c. Tomēr interesenti saskārās ar problēmām – kur gūt nepieciešamo informāciju par norisēm tā laika igauņu literatūrā, kur rast materiālus atdejai vai tulkošanai, kā atrisināt autoratlīdzības jautājumus u. tml. Tā Elīna Zālīte 1925. gada 3. martā igauņu dzejniekam Karlam Sētam (*Sööt*) jautā: “Vai nezināt, kur es varētu dabūt pārskatu par 1924. gada igauņu literatūru. Varbūt kādā žurnālā vai laikrakstā?” (Zālīte 1987, 331)

Neatkarības posmā nostiprinājās tradīcija latviešu preses izdevumu lappusēs (piem., laikrakstos “Jaunākās Ziņas”, “Latvijas Vēstnesis”, “Brīvā Zeme”, “Latvijas Kareivis” u. c.) laikā, kad 24. februārī tika atzīmēta Igaunijas valstiskās neatkarības diena, publicēt igauņu dzejas kopas. Tiesa, vēl joprojām pārskatos (īpaši 20. gados) saglabājās “atskatīšanās” forma – nevis tika apspriestas konkrētā laikposma problēmas, bet gan rakstu autori lielākoties atgriezās igauņu rakstniecības pirmsākumos, kavējās nacionālās atmodas laikā, reālais literatūras “ziedu” laikos un 20. gs. sākumā, kad veidojās “Jaunās Igaunijas” grupa, kas visai tieši noteica 20. un pat 30. gadu igauņu rakstniecības attīstības gaitu. Sākot ar 1921. gadu, dažādos latviešu preses izdevumos regulārāk parādījās pārskati par igauņu literatūru, jaunāko devumu un tendencēm (laikrakstos “Jaunākās Ziņas”, “Latvijas Vēstnesis”, “Sociāldemokrāts”, “Brīvā Zeme”, žurnālos “Ritums”, “Daugava”, “Sējējs”, “Universitas”, “Jaunā Raža”, “Teātra Vēstnesis” un citur). Vērojams, ka laikposmā no 1928. līdz 1939. gadam pārskati par jaunāko igauņu rakstniecību publicēti regulāri. Igaunijas neatkarības gados latviešu preses izdevumos publicēts lielākais rakstu skaits par igauņu rakstniecību – kopumā *piecdesmit divi* raksti.

Kā nozīmīgākās varētu minēt Latvijas–Igaunijas biedrības mēnešraksta publikācijas – Elīnas Zālītes “Īss igauņu literatūras pārskats (1935, 1), Marta Rauda (*Raud*) “Latviešu un igauņu kulturālā sadarbība” (1935, 2) un Kārļa Egles “Igauņu rakstnieki latviešu tulkojumā” (1938, 4).

30. gados notiek arī pirmās abu tautu rakstnieku tikšanās. 1931. gada 14. decembrī “Kirjanduslik orbiit” (*Literārā orbīta*) grupa ieradās rakstnieku vakarā Rīgā, kur lasīja savus jaunākos darbus igauņu valodā, bet tulkojumus lasīja latviešu dzejnieki un rakstnieki. Tikšanos rīkoja “Trauksmes” grupa, sarīkojumu vadīja Jānis Plaudis. 30. gados abās valodās tika izdots Latvijas–Igaunijas biedrības mēnešraksts. Rūdolfa Egles un Andreja Upiša “Pasaules rakstniecības vēstures” 20. burtnīcā parādījās raksts “Igauņu literatūra” – latviešu lasītājam pieejamais pirmais plašākais pārskats par igauņu rakstniecību. Uz lugas “Mikumerdi” pirmizrādi Latvijas Nacionālajā teātrī 1930. gadā ieradās tās autors Hugo Raudseps. Tie ir tikai daži piemēri.

Tā kā par igauņu rakstniecības attīstību rakstīja ne tikai latviešu apskatnieki, bet arī igauņi, latviešu preses izdevumos parādījās informācija par konkrētos gados prēmētām vai apbalvotām igauņu grāmatām. Nereti tā kļuva par vienīgo iespēju kaut

ko vairāk uzzināt par dažādiem dzejas krājumiem, romāniem vai īsprozas darbiem, jo daļa autoru vārdu latviešu lasītājam bija sveši vai mazpazīstami, tāpat kā rakstos pieminētie literārie darbi. Tomēr informācijas apjoms par igauņu literatūru pieauga.

Dzeja

Vērojams, ka dzejā turpināja darboties “Jaunās Igaunijas” pārstāvji, “Siuru” grupa, lirikā parādījās jauni vārdi. Par igauņu lirikas tendencēm rakstīja gan igauņi, gan procesu vērotāji un atdzejotāji Latvijā. Un pārskatos iezīmējās ne tikai procesi dzejā, bet arī tās sasaiste ar tā laika dzīvi.

Igaunu rakstnieks un žurnālists Juhans Jaiks laikraksta “Jaunākās Ziņas” 1932. gada 150. numura lappusēs latviešu lasītājam stāstīja: “Par dzeju grūti runāt. To gandrīz nemaz publika nelasa, un tāpēc arī dzejas parādās ļoti šauros apmēros. Ir apdāvināti dzejnieki, bet diemžēl viņi neatrod atbalsi tautā un tiem liekas, ka viņu darbs pagaidām nevajadzīgs. Dzejas izdod vienīgi Rakstnieku savienība, kas saņem valsts subsīdiju. Citādi tas ir ar prozu, kas atrod bez grūtībām izdevējus un arī pienācīgu honorāru (1000–1500 eks.)” Arī Maits Metsanurks, vērojot tendences igauņu lirikā, spiests konstatēt, ka dzeju maz lasa un to iznākšana paliek literārs, bet ne dzīves notikums. Vairums dzejnieku esot kā zaļumnieki uz laukiem, kamēr igauņu lasītājs ir kā laucinieks. Dzejnieks Arturs Adsons, kurš vairākus gadus regulāri iesūtīja laikrakstam “Jaunākās Ziņas” pārskatus par igauņu liriku, 1933. gada 33. numurā vēstīja: “Grūti iedomāties, ka igauņu avīzes ievietotu dzejas tik sistemātiski, kā to redz Latvijā. [...] Vienīgi literārais žurnāls “Looming”, kuru izdod ar kultūras kapitāla palīdzību, publicē ievērojamāko dzejnieku jaunākos ražojumus un vēl nelielas ilustrētais žurnāls–magazīna “Olion” Tartu.”

Tāpat kā iepriekšējā laikposmā igauņu atdzeja Latvijā parādījās laikrakstu un žurnālu lappusēs, kur nostiprinājās tradīcija katru gadu februārī lasītājiem sniegt plašākas igauņu lirikas dzejas kopas. 1919. gadā laikraksta “Brīvā Zeme” literārajā pielikumā parādījās pirmā atdzejas kopa *no jaunākās igauņu lirikas*. Nedaudz variējot šo apakšvirsrakstu, šādas igauņu dzejas kopas sāka parādīties regulāri. Nozīmīgs bija 1925. gads, kad Elīnas Zālītes atdzejā iznāca žurnāla “Lira” īpašs, igauņu lirikai veltīts numurs. Tā bija sava veida antoloģija; faktiski pirmais plašākais igauņu dzejas kopkrājums, kurā iekļauti desmit igauņu tā laika liriķu astoņpadsmit dzejoļi. 1938. gadā Alfreda Kempa sakārtojumā un atdzejā izdotā “Igaunu lirika un galvenās iezīmes igauņu rakstniecības vēsturē” aptver senāku posmu igauņu lirikā.

Šajā laikposmā latviski parādījās *trīsdesmit deviņu* igauņu liriķu dzeja, taču jāatzīmē, ka daļa no tiem jau piederēja igauņu literatūras vēsturei un citam, nevis jaunākas rakstniecības posmam. Plašāk latviski tika pārstāvēta Artura Adsona (*Adson*), Augusta Alles (*Alle*), Marijas Underes (*Under*), Gustava Suita (*Suits*) un Henrika Visnapū (*Visnapuu*) lirika. Bija mainījušies arī atdzejotāji – nozīmīgs bija Elīnas Zālītes, Alfreda Kempa, Jāņa Žīgura un citu ieguldījums, iepazīstinot lasītājus ar agrāko laiku un tā laika igauņu liriku. No piedāvātās lirikas klāsta iezīmējās intīmā, mīlas, pat erotiskās dzejas līnija, dabas un cilvēka izjūtu saplūsmē, spēcīga Igaunijas dabas poetizēšana, patriotiskā lirika, dabas un senatnes sabalsojums, nedaudz atklājās ekspresīva pilsētas lirika.

Proza

Pārskati vai ieskati igauņu prozas attīstībā ļāva apjaust procesus, kas risinājās, – tematiku, meklējumus vai tradicionālītāti, tāpat ļāva apjaust, ka igauņu prozas devums ik gadus ir krietni apjomīgāks, nekā latviešu lasītājam bija iespējams spriest pēc atsevišķu prozas darbu tulkojumu publicējumiem. Vērojams, ka igauņu prozas dominante 20. un 30. gados, līdzīgi kā latviešu un arī vācu prozā, ir apjomīgi romāni, epepejas un cikliski darbi. Jaunums bija igauņu ceļojumu literatūras uzplaukums, pievēršanās vēsturiskām tēmām.

Prozas darbu tematika bija visdažādākā – būtisks joprojām bija lauku dzīves un ikdienas tēlojums, 30. gados aktualizējās atskatīšanās vēsturē un pagātnes notikumos, rādot varonību un cīņas garu, kā darbības vide parādījās pilsētas un tās ļaužu dzīve, iezīmējot arī negatīvo – bezdarbu, bankrotu, intelīgento bezdarbnieku vidi un viņu izmisumu, bohēmisko kultūras vidi; ieskanējās arī neapmierinātība un sociālu problēmu aktualizācija u. tml. Šīs tēmas tolaik nebija svešas arī latviešu rakstniecībā. Tāpat 30. gadu otrajā pusē pašapliecinājums tika meklēts vēsturē, radās vēsturiski romāni, kas apliecina igauņu spēku un cīņas sparū, grūto ceļu uz patstāvību. Par būtisku tēmu saglabājās arī lauku dzīves tēlojums un, protams, zemnieka pamatīgais sakņojums zemē, sīkstums, turēšanās pie savas zemes un mājas iepretim pilsētnieka vāļajai gribai, untumiem, viegluma tīkošanai. Šī tendence satuvināja igauņu prozas darbus ar latviešu pozitīvisma rakstniecību.

Aplūkotajā laikposmā saglabājās tendence lielākoties publicēt īsprozas darbu tulkojumus, kaut arī apskatos minēts, ka stāsti un noveles kā žanri ir panīkuši igauņu rakstniecībā. Taču publicētie īsprozas darbi tomēr veidoja tikai fragmentāru ieskatu vai priekšstatu par igauņu īsprozu kopumā. Tulkotāji nenorādīja, no kāda īsprozas krājuma darbs ņemts, tas neļauj apjaust, kuram rakstnieka daiļrades laikam tulkotais darbs piederīgs. Aplūkotajā laikposmā pilnā apjomā latviešu presē parādījās tikai dažu igauņu romānu publicējumi.

Kopumā šajā laikā latviski parādījās *trīsdesmit* igauņu rakstnieku prozas darbi – īsproza, romāni vai to fragmenti. No agrākajiem laikiem pazīstami bija Frīdeberts Tuglass, Eduards Vilde, Maits Metsanurks, Antons Tammsāre, Jakobs Mendsmets. Taču 30. gados lasītāji varēja iepazīt vēl citus tā laika autorus, to vidū bija Alberts Melks (*Mälk*), Alberts Kivikas (*Kivikas*), Valevs Uibopū (*Uibopuu*), Juhans Jaiks (*Jaik*), Pedro Krustens (*Krusten*) un Pēts Vallaks (*Vallak*). Šajā laikā parādījās arī jauni tulkotāju vārdi – Leo Švarcs, Rihards Valdess, Jānis Žīgurs, Elīna Zālīte, Lonija Lietiņa-Jēruma un citi.

Igauņu prozas darbi parādījās ne tikai latviešu preses izdevumu lappusēs, atsevišķi darbi tika izdoti grāmatās. Savukārt 30. gadu otrajā pusē parādījās pirmais igauņu īsprozas kopkrājums – sava veida izlase, sniedzot ieskatu jau vairāku autoru literārajos darbos. 1939. gadā iznāca krājums “Igauņu noveles”, kurā bija iekļauti astoņu igauņu autoru īsprozas darbi Leo Švarca tulkojumā. Krājumu ievadīja igauņu literatūrvēsturnieka Anta Oras apcere “Igauņu noveles attīstība”. Autoru vidū – Frīdeberts Tuglass, Maits Metsanurks, Alberts Kivikas, Pēts Vallaks, Mihkels Jirna (*Jürna*) un Augusts Melks, Karls Augusts Hindrejs (*Hindrej*).

Būtiskākie šī laikposma ieguvumi ir Frīdeberta Tuglasi īsprozas darbi – sērijā “Letas bibliotēka” iznāca “Popītis un Huhū” (*Popi ja Huhuu*; latv. 1922, tulk.

R. Valdess), “Vasaras nakts mīla” (*Suveõõ armastus*; latv. 1923, tulk. R. Valdess) un “Pasaules malā” (*Maailma lõpus*; latv. 1923, tulk. E. Zālīte). Tika izdoti arī Antona Tammsāres romānu tulkojumi – “Mežstrautu saimnieks” (*Kõrboja peremees*, 1922; latv. 1925, tulk. E. Zālīte), romānu cikls “Zeme un mīlestība” (oriģ. “Patiesība un taisnība”; *Tõde ja õigus*, I–V; 1926–1933; latv. 1937–1938, tulk. E. Zālīte) un “Viena laulība” (oriģ. “Dzīve un mīlestība”; *Elu ja armastus*, 1934, tulk. E. Zālīte). Vilis Cedriņš 1937. gadā žurnāla “Daugava” 3. numurā rakstīja: “Sācies kaimiņtautu labāko autoru tulkošanas laiks. Plašus vārtus uz igauņu jaunāko rakstniecību pavērusi Elīna Zālīte, pārtulkodama Tammsāres zemnieku un skolotu ļaužu sadzīves romānu “Tiesa un taisnība”. Reālās, paskarbās līnijās veidotu darbu, kas vietām tēlo cilvēku galīgu spēku un ticības zušanu, bet beigās ticība un ieguvumi karotājiem ļaudīm iznirst kā nopelnīta alga. [...] Tammsāres tēloto ļaužu vidū nav “siltumnīcas stādu”, bet pat pavārgie pilsētnieki cīnās ar savām grūtībām un alkst piepildījuma. [...] Tammsāres lielromāni neplūst viscauri vienādi savā episkā diženumā. [...] Augstu vērtējama šī romāna parādīšanās mūsu tulkojumu vidū, jo Tammsāres “Zeme un mīlestība”, aptverdama igauņu tautas garu un dzīvi, rādīdama jaunlaiku vērtību meklētāja varoņa seju, padara mums ziemeļu kaimiņtautu daudz tuvāku un draudzīgāku.”

Igauņu prozas tematiskais piedāvājums bija jau plašāks – lauku dzīves tēlojumi, modernā cilvēka šaubas, pilsētas dzīves tēlojumi, ģimenes attiecību izzīmējums, turklāt vēstījuma veids ne vienmēr bija reālistisks.

Drāma

Salīdzinājumā ar iepriekšējo laikposmu, kad igauņu drāmu bija iespējams iepazīt tikai uz latviešu teātra skatuves ar dažiem iestudējumiem, aplūkotajā laikā izdotas arī atsevišķas igauņu dramatiķu lugas (O. Lutss, A. Kiebergs, H. Raudseps u. c.). Mazāk uzmanības lokā drāma nonāca pārskatos un atskatos (autori gan igauņi, gan latvieši), tomēr salīdzinājumā ar iepriekšējo laikposmu, igauņu drāma attīstījās un sakuploja. Plašāko rezonansi latviešu teātra aprindās izraisīja Hugo Raudsepa luga “Mikumerdi” (*Mikumärdi*, 1929) parādīšanās. Intrīģējošs jau bija pats fakts – 1930. gada 6. septembrī Strādnieku teātris uzsāka sezonu ar Hugo Raudsepa lugu “Mārtiņciems” (tulkojusi Elīna Zālīte), bet pāris nedēļu vēlāk – 24. septembrī – lugu ar oriģinālnosaukumu “Mikumerdi”, izmantojot citu – Riharda Valdesa tulkojumu, izrādīja Nacionālais teātris. Šī tad bija latviešu skatītāja dubultā pirmā satikšanās ar šo igauņu dramatiķi. Un atkal tiek aktualizēta igauņu rakstniecības pazīstamība Latvijā. Ādolfs Erss iestudējuma vērtējumu laikraksta “Pēdējā Brīdī” 1930. gada 26. septembra numurā sāk ar konstatējumu – “Mums igauņu literatūra joprojām sveša, kaut gan arī “Mikumerdi” rāda, ka ar to vairāk vērts iepazīties nekā ar simtiem amerikāņu, franču un vācu apgādiem, kas joprojām birst no mūsu apgādienu rāgiem.”

Līdzīgas domas paustas 1930. gadā laikraksta “Jaunākās Ziņas” 202. numurā – “Ir jau taisni kauns, cik maz mēs pazīstam savu kaimiņtautu literatūru.”

Nepieredzēts ir arī fakts, ka abi visai atšķirīgie vienas lugas tulkojumi izdoti arī grāmatās. Interesi par Antona Tammsāres apjomīgo romānu ciklu apliecina fakts, ka 1938. gadā romāna “Zeme un mīlestība” dramatisējums izrādīts Dailes teātrī. Romāna tulkotāja un arī dramatisētāja Elīna Zālīte nosūtīja Antonam Tammsārem arī dažus uzņēmumus no izrādes. 1938. gada 8. martā viņa rakstīja: “Žēl, ka nevar

redzēt dekorācijas, tās bija lieliskas, īpaši Vargamē māju pagalms ar skatu uz purvu. [...] Šodien “Zemes un mīlestības” ceturtnā izrāde. Trīs pirmās bija pārpildītas, liekas, arī šodien zāle būs pilna.” (Zālīte 1987, 363)

Aplūkotais laikposms raksturīgs ar to, ka uz latviešu teātru skatuvēm parādījās galvenokārt laikmetīgas igauņu autoru lugas; iestudētas *astoņu* autoru (J. Jaiks, A. Kicbergs, O. Lutss, A. Melks, M. Metsanurks, H. Raudseps, E. Vilde un A. Tammsāre) *piecpadsmi* lugas un *viens* romāna dramatisējums (A. Tammsāres “Zeme un mīlestība”).

Cerīgi aizsācies, visai intensīvais iepazīšanās laiks ar igauņu rakstniecību pamazām apsīka 1940. gadā. Iepazīšanos un tuvināšanos apturēja padomju okupācija, Otrā pasaules kara sākums. Literārās sastapšanās gan turpinājās arī pēc 1945. gada – gan Padomju Igaunijā, gan trimdas zemēs.

Visai zīmīgi ir kādreiz teiktie vārdi. Eduards Hubels (Maits Metsanurks), Igaunijas Rakstnieku savienības priekšsēdis “Latvijas-Igaunijas Biedrības Mēnešrakstā” atzina, ka savs kaimiņš jāpazīst un ieteica pierobežā veicināt valodas apguvi, mācīt ne tikai valodas pratējus, “bet arī otras tautas rakstura un apstākļu pazinējus un bez visa cita arī otras tautas rakstniecības pazinējus. [...] Turpmāk nedrīkstētu igauņu un latviešu (tāpat arī igauņu un lietuviešu, kā arī lietuviešu un latviešu) savstarpēju tuvināšanu ar rakstniecības palīdzību atstāt kāda nejauša tulkotāja ziņā. Nevar cerēt arī uz izdevniecībām. [...] Kādai kultūras un rakstniecības organizācijai, kā, piemēram, Igaunijā Rakstnieku savienībai, Latvijā Preses biedrībai, vajadzētu uzņemties sastādīt no katra gada literatūras ražas to darbu sarakstu, kuri būtu jātulko vispirms. [...] Pie katras grāmatas virsraksta būtu jābūt īsam satura atreferējumam. Turpmāk būtu jādibina Baltijas valstu rakstniecības Antante, kuras gādībā paliktu šādas lietas. [...] Kāpēc gan turpmāk par igauņu, latviešu un lietuviešu rakstnieku darbu tematu nevarētu būt visas Baltijas jūras austrumu krasts, kaut arī smaguma punkts un galvenās personas būtu pašu zemē! Nepadarīsim savu dzīves telpu kaut kādu iemeslu dēļ šaurāku, nekā tā ir! Par labiem patriotiem varam palikt arī tad, ja labi pazīstam viens otra dvēseles dzīvi, viens otra ideālus un centienus, viens otra zemi un tautu, ja dzīvojam līdzīvi viens otra priekiem un bēdām!”

Skuju Frīdis-Mīlbergs laikrakstā “Studentu Dzīve” 1938. gada 66. numurā puda līdzīgu domu: “Ir patiesi žēl, ka mēs vēl tik maz pazīstam savu tuvāko kaimiņu literatūru. Žēl, ka tik maz vēl parādās tulkojumi. Cik zināms, arī igauņu valodā vēl samērā maz mūsu rakstnieku darbu. Varbūt to varētu novērst mēs no savas puses, ja dažās vidusskolās ieviestu kā neobligātu mācību priekšmetu arī igauņu valodu, piem., Valkā, Rūjienā, Alūksnē, Gaujienā. Domāju, daudzi latvju jaunekļi labprāt izmācītos tik daudz, lai vēlāk pašmācības ceļā varētu turpināt.”

Noslēgumā

Daudz kas ir arī mūsu pašu rokās. Interese par kaimiņu tautas literatūru ved pie valodas studijām vai – ar valodas zināšanām varam nonākt pie literatūras, arī pie citas tautas, kaimiņu tautas literatūras, tulkošanas un atdzejas. Diezin vai ir kāds cits ceļš, lai mēs iepazītos un arī nepazaudētu saikni cits ar citu, tik tuvu atrodoties.

Avoti

<i>ALA žurnāls</i>	<i>Latvijas-Igaunijas Biedrības Mēnešraksts</i>
<i>Baltijas Vēstnesis</i>	<i>Līdums</i>
<i>Brīvā Zeme</i>	<i>Pēdējā Brīdī</i>
<i>Daugava</i>	<i>Ritums</i>
<i>Dzimtenes Vēstnesis</i>	<i>Sējējs</i>
<i>Jaunā Raža</i>	<i>Sociāldemokrāts</i>
<i>Jaunākās Ziņas</i>	<i>Stari</i>
<i>Latvijas Kareivis</i>	<i>Studentu Dzīve</i>
<i>Latvijas Vēstnesis</i>	<i>Teātra Vēstnesis</i>
	<i>Universitas</i>

LITERATŪRA

Zālīte, E. *Kopoti raksti*. Lugas. Raksti par igauņu literatūru. Vēstules. – 3. sēj. Rīga : Liesma, 1987.

*Estonian Literature in Latvia: Known, Familiarized or... (1900–1940)***Summary**

Latvian readers had not read and did not know much about Estonian literature at the beginning of the 20th century. The information increased throughout the first half of the century. Translations from Estonian (prose and poetry) into Latvian were only published in periodicals until the independent Estonian State was established in 1918. After 1918, some books were published; however, most translations were still published in periodicals. Hence we may conclude that Latvian periodicals gave the most thorough picture of Estonian literature. Studies and reviews about Estonian literature and performances (around 67 articles) were published in Latvian periodicals, which broadened the notion of the literature of the neighbour country. Estonian drama staged in Latvia helped to get acquainted with the processes in Estonian dramaturgy.

It is very important to emphasise the translators who knew Estonian and did a great job bringing Estonian literature to Latvia (L. Laicens, Lapas Mārtiņš; E. Zālīte, J. Žīgurs, A. Kempe, L. Švarcs, etc).

It is evident that during the first four decades of the 20th century there was an intense progress in acquainting the Latvian reader with Estonian literature. In 1940, with the Soviet Occupation and World War II, these activities were stopped. New contacts were made and the previous continued after 1945 in a different political situation.

Ieskats lībiešu literārās valodas vēsturē

An Insight into the History of the Literary Livonian Language

Valts Ernštreits

SIA NicePlace; Līvõ kultūr sidām
Rožu 7, Carnikava, LV-2163
valts@timedivision.lv

Lībiešu literārās valodas veidošanās aptver turpat 150 gadu ilgu laika posmu no pirmajiem lībiskajiem izdevumiem 1863. gadā. Lībiešu rakstu valodas attīstību var iedalīt četros galvenajos periodos: 1. **Sākuma periods**, kas ietver laika posmu no pirmajiem lībiešu valodas pierakstiem līdz 1920. gadam. Šajā periodā pierakstītie un publicētie lībiešu valodas teksti ar vienu izņēmumu bija paredzēti pētnieku un interesentu, nevis pašu lībiešu lietošanai, taču tiem ir sava ietekme uz vēlāko darbu lībiešu rakstu valodas kopšanas laukā. 2. **Mūsdienu rakstu valodas sākuma periods** (1920–1931). Šajā periodā tika likts pamats mūsdienu lībiešu rakstu valodai un tās ortogrāfijai. Sāka iznākt pirmās laicīgās grāmatas lībiešu valodā. 3. **Laikraksta “Līvli” periods** (1931–1972). Pirmā laikraksta – “Līvli” iznākšana nozīmēja jaunu pavērsienu rakstu valodas lietošanā – aktīvas saziņas līdzekļa rašanos. Laikraksta vajadzībām tika revidēta un atjaunināta lībiešu valodas ortogrāfija, lībiešu rakstu valodā tika ieviestas vairākas nozīmīgas izmaiņas, kas būtiski ietekmēja arī sarunvalodu. Šī perioda pirmajā desmitgadē ieviestā ortogrāfija tika saglabāta arī pēc II pasaules kara tapušajos grāmatu manuskriptos. 4. **Funkcionālais periods** (kopš 1972. gada). Perioda svarīgākā iezīme ir funkcionālas pārmaiņas lībiešu valodas ortogrāfijā – ja līdz šī perioda sākumam ortogrāfijas uzdevums bija nodrošināt lībiešu valodas lietotājiem iespēju izteikties dzimtajā valodā, tad viens no galvenajiem šī perioda ortogrāfijas uzdevumiem bija nodrošināt lībiešu valodu neprotošiem cilvēkiem iespēju pareizi izlasīt lībiešu valodā sarakstītus tekstus.

Lībiešu rakstu valodas izveidē liela loma un atbalsts saņemts no igauņu un somu lingvistiem. **Atslēgvārdi:** literārā valoda, lībiešu valoda, ortogrāfija, literārās valodas vēsture, lībiešu valodas dialekti.

Lībiešu literārās valodas veidošanās aptver turpat 150 gadu ilgu laika posmu. Lai gan atšķirībā no plašāk lietotām valodām, piemēram, latviešu vai igauņu, lībiešu valodā veidoto izdevumu klāsts šķiet visai skops – tās ir apm. 30 grāmatas, 1 periodisks izdevums un 2 nosacīti periodiski izdevumi – tomēr lībiešu rakstu valoda ir veidota un attīstīta pietiekami sistemātiski, lai būtu iespējams runāt vairāk nekā tikai par rakstu valodas aizmetņiem vai pirmajiem mēģinājumiem. Turpat katrs jauns izdevums lībiešu valodā saistāms ar jaunām vēsmām un idejām valodas kopšanas laukā.

Lai labāk saprastu lībiešu rakstu valodas veidošanos, vispirms ir jāiepazīst dažas būtiskas lietas. Vispirms – lībiešu valodas dialekti. Vēl 19. gadsimta vidū lībiešu valodā pastāvēja divi visai atšķirīgi dialekti – Kurzemes dialekts, kurš tika runāts Ziemeļkurzemē, un Vidzemes jeb Salacas dialekts, kurš tika runāts Ziemeļvidzemē.

Laikā, kad iznāca pirmās grāmatas lībiešu valodā, Salacas dialekts bija faktiski jau beidzis pastāvēt, tāpēc lielākā daļa pētījumu, kuros runāts par lībiešu valodu, saistīti tieši ar Kurzemes dialektu un atsaucās uz Salacas dialektu kā uz atsevišķu parādību. Savukārt Kurzemes dialektā (kas pētījumos tradicionāli tiek dēvēts par lībiešu valodu) izšķiramas divas pamatzloksnes – austrumu izloksne, kura 20. gadsimtā runāta deviņos ciemos no Melnsila līdz Jaunciemam, un rietumu izloksne, kura runāta Miķeļtornī un Lūžņās. Līdztekus Lielirbē tika runāta t. s. vidus izloksne, kas apvieno iezīmes no abām iepriekšminētajām izloksnēm. Līdzīgi kā igauņu un latviešu rakstu valodas rašanās gaitā, arī lībiešu rakstu valoda ir saskārusies ar izloksnes izvēles problēmu.

Otra svarīgākā lieta ir tā, ka lībiešiem pašiem faktiski nekad nav bijis pietiekami liela lingvistiskā potenciāla, lai veiksmīgi darbotos rakstu valodas veidošanas un kopšanas laukā. Tādējādi iniciatīvas un zinātniskais atbalsts ļoti lielā mērā tika saņemts no igauņu un somu lingvistiem, un viņu ietekme lībiešu rakstu valodā ir acīmredzama. Nereti tas arī izskaidro dažus lībiešu rakstu valodas attīstības jautājumus un izmantotos principus.

Lībiešu rakstu valodas periodizācija

Lībiešu rakstu valodas attīstību var iedalīt četros galvenajos periodos (*Ernštreit* 1999b, 132–138).

1. **Sākuma periods**, kas ietver laika posmu no pirmajiem lībiešu valodas pierakstiem līdz 1920. gadam. Šajā periodā pierakstītie un publicētie lībiešu valodas teksti ar vienu izņēmumu bija paredzēti pētnieku un interesentu, nevis pašu lībiešu lietošanai, taču tiem ir sava ietekme uz vēlāko darbu lībiešu rakstu valodas kopšanas laukā.

2. **Mūsdienu rakstu valodas sākuma periods** (1920–1931). Šajā periodā tika likts pamats mūsdienu lībiešu rakstu valodai un tās ortogrāfijai. Sāka iznākt pirmās laicīgās grāmatas lībiešu valodā.

3. **Laikraksta “Līvli” periods** (1931–1972). Pirmā laikraksta – “Līvli” iznākšana nozīmēja jaunu pavērsienu rakstu valodas lietošanā – aktīvas saziņas līdzekļa rašanos. Laikraksta vajadzībām tika revidēta un atjaunināta lībiešu valodas ortogrāfija, lībiešu rakstu valodā tika ieviestas vairākas nozīmīgas izmaiņas, kas būtiski ietekmēja arī sarunvalodu. Šī perioda pirmajā desmitgadē ieviestā ortogrāfija tika saglabāta arī pēc II pasaules kara tapušajos grāmatu manuskriptos.

4. **Funkcionālais periods** (kopš 1972. gada). Perioda svarīgākā iezīme ir funkcionālas pārmaiņas lībiešu valodas ortogrāfijā – ja līdz šī perioda sākumam ortogrāfijas uzdevums bija nodrošināt lībiešu valodas lietotājiem iespēju izteikties dzimtajā valodā, tad viens no galvenajiem šī perioda ortogrāfijas uzdevumiem bija nodrošināt lībiešu valodu neprotošiem cilvēkiem iespēju pareizi izlasīt lībiešu valodā sarakstītus tekstus.

Turpmāk katrs no šiem periodiem tiks apskatīts sīkāk.

Sākuma periods, pirmās grāmatas lībiešu valodā

Lai gan pirmais droši zināmais teksts lībiešu valodā publicēts jau 1655. gadā, līdz pirmo grāmatu iznākšanai lībiešu valodā pagāja vairāk nekā 200 gadu.

1846. gadā ekspedīcijā pie lībiešiem ieradās Pēterburgas Ķeizariskās zinātņu akadēmijas akadēmiķis Anderss Jūhans Šēgrēns (*Sjögren*), lai vāktu materiālus par lībiešiem un sāktu darbu pie lībiešu-vācu vārdnīcas izveides un lībiešu valodas gramatikas sarakstīšanas. Šīs ekspedīcijas laikā viņam radās ierosme tulkot uz lībiešu valodu (Kurzemes dialekta austrumu un rietumu izloksnēm) Mateja evaņģēliju (Blumberga 2002, 66), šim mērķim izmantojot teicēju – Jāņa Prinča vecākā un Jāņa Prinča jaunākā (rietumu izloksne) un Nikas Polmaņa (austrumu izloksne) palīdzību.

Pēc Šēgrēna nāves 1855. gadā darbu pie veidojamās vārdnīcas un arī pie Mateja evaņģēliju tulkošanas organizēšanas turpināja Ferdinands Johans Vīdemānis (*Wiedemann*). Tulkojumi abās izloksnēs viņa redakcijā iznāca Londonā 1863. gadā (*Evangelium* 1863a; *Evangelium* 1863b) un tiek uzskatīti par pirmajām grāmatām lībiešu valodā. Šeit jāpiebilst, ka šīs grāmatas, tāpat kā visi citi pirms to iznākšanas publicētie teksti lībiešu valodā, bija paredzētas nevis lībiešu, bet gan lībiešu valodas pētnieku un interesentu lietošanai. Grāmatas bija publicētas katra 250 eksemplāru metienā, no kuriem līdz pašiem lībiešiem nonāca tikai pa vienam autoreksemplāram no katras izloksnes. Grāmatā bija lietota tāda pati fonētiskā rakstība, kāda tika lietota 1861. gadā iznākušajā Šēgrēna-Vīdemāņa vārdnīcā un tās pielikumā esošajos valodas paraugos (*Sjögren* 1861ab). Tādējādi, lai gan grāmatas ir svarīgas no lībiešu kultūrvēstures viedokļa, lībiešu literārās valodas veidošanos tās tieši neietekmēja.

1880. gada evaņģēlijs

1880. gadā Pēterburgā iznāca jauns Mateja evaņģēlija tulkojums (*Evangelium* 1880). Šī grāmata būtu pamatoti uzskatāma par pirmo mēģinājumu izveidot lībiešu literāro valodu. Tajā lietotā rakstība bija balstīta uz gotu rakstu, kuru, atšķirībā no 1863. gada tulkojumos lietotās fonētiskās rakstības, tā laika cilvēki lietoja un prata lasīt. Turklāt šajā grāmatā izmantoti ļoti strikti ortogrāfijas principi, kuros turklāt mēģināts apvienot austrumu un rietumu izlokšņu iezīmes. Tā kā grāmatas tulkotājs un tajā lietotās valodas veidotājs līdz pat šim brīdim nav zināms, šajā grāmatā lietotās izloksnes noteikšana jaukusi galvu ne vienam vien pētniekam.

Šī grāmata bija pirmais izdevums lībiešu valodā un netika veidota atbilstīgi zinātnieku interesēm, bet bija paredzēta praktiskajiem lietotājiem – lībiešiem. Turklāt tā bija pirmā grāmata, kas patiešām arī nonāca pie reālajiem lietotājiem. Diemžēl paliekošu iespaidu uz lībiešu rakstu valodas tālāko likteni tā neatstāja.

Mūsdienu rakstu valodas sākuma periods

1920. gada vasarā pie lībiešiem savā pirmajā ekspedīcijā ieradās Tartu Universitātes Baltijas jūras somu valodu profesors Lauri Ketunens (*Kettunen*) un Tartu Universitātes students Oskars Loritss (*Loorits*). Apmeklējot lībiešu apdzīvotos ciemus, viņi konstatēja, ka lībiešiem draud visai strauja valodas asimilācija. Tas abus mudināja sākt to, ko Ketunens vēlāk nodēvēja par “drosmīgo lībiešu glābšanas darbu” (*Kettunen* 1948, 141; Blumberga 2002, 119). Pēc pārrunām ar vietējiem lībiešiem tika nolemts sākt arī darbu pie tekstu izdošanas lībiešu valodā.

Tūlīt pēc L. Ketunena un O. Loritisa 1920. gada ekspedīcijas Tartu Akadēmiskās dzimtās valodas biedrības (*Akadeemiline Emakeele Selts*) programmā tika ietverti

pasākumi garīgās un materiālās palīdzības sniegšanai lībiešiem. Pirmais darbs bija biedrības 1921. gadā Tartu izdotā “Pirmā lībiešu lasāmgrāmata” (*Kettunen, Loorits* 1921). Tās oficiālie sastādītāji bija L. Ketunens un O. Loritss, lai gan reāli bija strādājis Loritss viens pats (*Kettunen* 1948, 144–145; *Blumberga* 2002, 134).

Pirmā lībiešu lasāmgrāmata ir veidota no L. Ketunena un O. Loritsa 1920. gada ekspedīcijas laikā iegūtajiem materiāliem. Būtībā tā ir dažādu ekspedīcijas laikā savāktu tekstu – dzejoļu, folkloras paraugu, atmiņu stāstījumu un aprakstu – kopums īpaši nerediģētā veidā, kas pēc struktūras vairāk atgādina rakstu krājumu nekā apzināti veidotu lasāmgrāmatu ar īpaši atlasītiem un sarakstītiem tekstiem.

Šī grāmata kļuva par pirmo laicīgo tekstu krājumu lībiešu valodā, un, to veidojot, tika arī likti pamati lībiešu literārajai valodai un ortogrāfijai, kas daudzkārt pilnveidotā formā tiek lietota arī šobrīd (*Damberg* 1978, 75; *Damberg* 1995, 7). Jaunveidotajai lībiešu valodas rakstībai par pamatu tika ņemta tobrīd lietotā fonētiskā transkripcija, kas nākamo desmit gadu laikā (četrās nākamajās lasāmgrāmatās, vienā dzejoļu krājumā un divās dziesmu grāmatās) tika pastāvīgi pilnveidota. Dažādu iemeslu dēļ (rietumu daļas salīdzinoši sliktākais ekonomikas stāvoklis, lielāks lībiešu inteliģences īpatsvars austrumlībiešu teritorijā) par topošās lībiešu rakstu valodas pamatu tika ņemta austrumu izloksne.

Laikraksta *Līvli* periods

Mēnešraksta “Līvli” pirmais jeb paraugnumurs 500 eksemplāru metienā iznāca 1931. gada Ziemassvētkos. Sākumā tas iznāca Jelgavā, vēlāk – 1933. gada rudenī – redakcija pārcēlās uz Mazirbi. Visu šo laiku mēnešraksta neoficiālais izdevējs un finanšu meklētājs bija Helsinku Akadēmiskais radu tautu klubs (*Helsingin Akateeminen Heimoklubi*) (*Blumberga* 2002, 165).

Laikraksts tika izdots, rakstot lapas ar rakstāmmašīnu un pavairojot tās ar multigrāfu. Laikraksta veidošana lielākoties bija pašu lībiešu – redaktoru Augusta Štālera (no 1931. līdz 1933. gadam), Kārļa Staltes (no 1933. līdz 1939. gadam) un līdzstrādnieku Pētera Damberga, Hildas Grīvas, Alises Gūtmanes, Margaretes Staltes – ziņā.

Pirms laikraksta iznākšanas jaunajā lībiešu valodas ortogrāfijā bija iznākušas tikai septiņas grāmatas, un, pirmo reizi parādoties regulāram periodiskam izdevumam lībiešu valodā, bija skaidri jūtama nepieciešamība jau pirms laikraksta iznākšanas sakārtot ortogrāfijas un valodas normēšanas jautājumus. Tā laikraksta vajadzībām jau esošā ortogrāfijā tika papildināta ar vairākiem jauniem, vēsturiski zudušiem burtiem, sākās arī aktīvs darbs pie lībiešu valodas normēšanas. Tāpat svarīgs ir fakts, ka, strādājot pie valodas normēšanas pasākumiem, tās kopēji centās atrast zināmu kompromisu starp rietumu un austrumu izloksnēm, lai gan pamatā veidojamā valoda joprojām pilnībā balstījās uz austrumu izloksni.

Laikrakstā lietotajā normētajā valodā tika gandrīz pilnībā atmešti latviskie prefiksi, tika atjaunota vēsturiskā abesīva lietošana, tāpat aktīvi tika veidoti jauni jēdzieni (*Damberg* 1995, 9–10). Tas notika tādēļ, ka atšķirībā no iepriekšējiem visai neliela apjoma izdevumiem, kuros publicētie teksti lielākoties bija ar šauru valodas lietojumu (t.i., tika publicēta dzeja, folkloras vai apskatītas sadzīviskas tēmas), laikrakstā lietojamajai valodai bija jāaptver plašs tēmu spektrs, sākot no juridiskiem tekstiem

(Līvu Savienības statūti) līdz aktuāliem ekonomiskas un politiskas ievirzes rakstiem. Tādējādi laikraksts joprojām bija viens no lielākajiem lībiešu tekstu krājumiem un noteikti – nozīmīgākais lībiešu jaunvārdu avots.

Arī šajā valodas kopšanas posmā lingvistiskais atbalsts tika saņemts no somu un igauņu zinātniekiem. Visu šo pasākumu rezultātā laikraksta parādīšanās aizsāka kvalitatīvi pilnīgi jaunu posmu lībiešu rakstu valodas vēsturē.

Laikrakstā “Līvli” ieviestie principi tika stabilizēti nākamajos izdevumos. 1935. gadā Helsinkos iznāca Pētera Damberga “Lībiešu lasāmgrāmata skolai un mājai” (*Damberg* 1935), 1938. gadā Helsinkos iznāca Jaunās derības tulkojums lībiešu valodā. Līdz ar to laika posms no “Līvli” iznākšanas līdz pat II pasaules karam kļuva par produktīvāko posmu lībiešu rakstu valodā izdotu tekstu apjoma ziņā.

Nostiprinātās rakstības idejas saglabājās arī padomju laikā, kad tika veidoti dažādi manuskripti, kuri diemžēl nepieredzēja izdošanu. Arī to veidošana saistāma ar lībiešu literāta Pētera Damberga darbību.

Funkcionālais periods

1970. gadu beigās bija ievērojami samazinājies to cilvēku skaits, kam lībiešu valoda bija dzimtā valoda. 1972. gadā Rīgā un Ventspilī dibinātie lībiešu kori atklāja situāciju, ka lielākā daļa dziedātāju lībiešu valodu neprata. Tādējādi esošā rakstība, kas agrāk bija paredzēta lībiešu valodas kā dzimtās valodas lietotājiem, bija jāmaina tā, lai cilvēks, kuram lībiešu valoda nav dzimtā, spētu izrunāt lībiešu valodā rakstītu tekstu iespējami precīzi.

1980. gadā Rīgā, Latvijas Valsts Universitātē iznāca pēc Otrā pasaules kara pirmā grāmata lībiešu valodā – *Lībiešu tautasdziesmas* (*Damberg, Karma* 1980). Šajā grāmatā, kas bija paredzēta kā mācību līdzeklis latviešu filoloģijas studentiem, bija publicētas lībiešu tautasdziesmas un to tulkojumi latviešu valodā. Grāmatas sastādītāji bija Pēteris Dambergs un Tenis Karma (*Karma*), ortogrāfijas veidošanā Pēteri Dambergu konsultēja Tīts Reins Vītso (*Vītso*). Šī bija pirmā grāmata, kurā atspoguļojās pārmaiņas atbilstoši jaunajai ortogrāfijas funkcijai. Galvenās izmaiņas, salīdzinot ar iepriekšējiem izdevumiem, bija šādas: mācību tekstos sāka lietot lauzto toni; sistemātiski tika apzīmēts otrās zilbes patskaņa garums, tika pārtraukta zīmju *y* un *ö* lietošana, jo šie patskaņi lībiešu valodā jau bija pilnībā izzuduši; tāpat ortogrāfija turpmāk balstījās tikai uz austrumu izloksni, jo lielākajai daļai lībiešu valodas runātāju dzimtā bija tieši šī izloksne, rakstībā tika ieviests jauns burts *ó*.

Pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas atkal ir aktivizējusies lībiešu valodā veidotu izdevumu izdošana. Arī šie izdevumi lieto koriģētos un 1980. gadā nostiprinātos rakstības principus. Lībiešu rakstu valodas tēmas ir apspriestas un risinātas arī lībiešu valodas standartizācijai veltītos semināros, kas notikuši 1995. gadā Mazirbē un 2005. gadā Tartu. To galvenās tēmas bija lībiešu rakstu valodas galīga nostiprināšana un dažu tās detaļu risināšana.

Lībiešu draugu biedrības Latvijā izdotie kalendāri

Vēl viena interesanta personība, par kuru jārunā lībiešu ortogrāfijas kontekstā, ir Laimonis Rudzītis. 1932. gadā Rīgā tika izveidota Lībiešu draugu biedrība Latvijā (LDBL). Tās sekretārs – ģermāņu filoloģijas students Laimonis Rudzītis – mācījās

lībiešu valodu pie viena no tā laika lībiešu valodas skolotājiem – lielirbnieka Mārtaņa Lepstes. Tādējādi gan runā, gan rakstos Laimonis Rudzītis lietoja tieši šo lībiešu valodas izlokšni. Viņa vadībā LDBL izdeva divus kalendārus – *Rāndalist ājgarāntōz 1933. āigastōn* (*Ājgarāntōz 1932*) un *Līvōd Rāndalist ājgarāntōz 1934. āigastōn* (*Ājgarāntōz 1933*).

Kalendārā Laimonis Rudzītis raksta: “Lībiešiem vēl vispār atzītas ortogrāfijas nav, un tādēļ valodas “meistariem” ir ziedu laiki. Katrs, pat tāds, kas neprot savu vārdu bez kļūdām parakstīt, domā, ka viņš ne tik vien ir ievērojams tautas darbinieks, bet arī valodas lietu speciālists, un sekas – lībiešu jūrmalā eksistē apm. 6–8 neatzītas ortogrāfijas. Tiešām rekords, ja ievērojam, ka lībiešu ir tik apm. 2500!” (*Ājgarāntōz 1933*, 89). Tomēr par spīti šim apgalvojumam viņš, sadarbojoties ar dažādiem konsultantiem, izveidoja lībiešu valodai pilnīgi jaunu ortogrāfiju, kas, lai gan savā ziņā bija pamatota un no lībiešu valodas izrunas atspoguļošanas viedokļa pat labāka nekā citas, tomēr bija tik sarežģīta un neparocīga, ka atrodamā tikai abos LDBL izdotajos kalendāros un plašākā lietošanā tā arī nekad nav ieviesusies.

Nobeigums

Lībiešu mūsdienu rakstības izveidošanās vēsture liecina, ka izdzīvo tā ortogrāfija, kas visoptimālāk tiek pielāgota cilvēku vajadzībām, kaimiņu valodu rakstības ieražām un ir iespējami viegla lietošanā. No pirmo grāmatu iznākšanas lībiešu valodā drīz paies jau 150 gadu, taču rakstība un līdz ar to arī rakstu valoda turpina savu attīstību, neraugoties uz to, ka tās lietotāju skaits ir mazāks nekā jebkad agrāk.

LITERATŪRA

Ājgarāntōz 1932. [Laimonis Rudzītis, tuoim.], *Rāndalist ājgarāntōz 1933. āigastōn*, kien at 365 pāuvō, Ulz andōn Līvōd sōbrād seļč Letmās, Rīgōs Aspāzijas bulv. 3, tel. 20273 [1932].

Ājgarāntōz 1933. [Laimonis Rudzītis, tuoim.], *Līvōd Rāndalist ājgarāntōz 1934. āigastōn*, kien at 365 pāuvō, Ulz andōn Līvōd sōbrād seļč Letmās, Rīgā, Brīvības ielā 7, tālr. 27292, V. Upeslejas biroajā. [1933].

Blumberga, R. *Etnogrāfiskie materiāli par lībiešiem Somijas avotu krātuvēs* : promocijas darbs vēstures doktora (Dr. hist.) grāda iegūšanai. Rīga, 2002.

Damberg, P. (tuoim.) *Jemākīel lugdōbrāntōz skūol ja kuod pierāst, ulzō andōnd Sūomō skūollist ja Suomalaisuuden Liitto*. Helsinki : Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kirjapainon OY, 1935.

Damberg, P. *Liivi keelekorraldusest. Teksti töödelnud T. Karma // Emakeele Seltsi Aastaraamat, 1977*. 23. Tallinn, 1978, 71–92.

Damberg, P, Karma, T. (sast.) *Lībiešu tautasdziesmas*. Rīga, 1980.

Damberg, P. Līvō kīel kōrdōlpanmi // *Ōvā*. Rīgō : Līvō Kultūr Sidām, 1995, 4–15.

Ernštreit, V. Liivi mureded ja kirjakeele normid // *Ōdagumeresoome veeremaaq*. Vōro : Vōru Instituudi Toimōtisōq 6, 1999.

Das Evangelium Matthäi in den östlichen Dialect des Livischen zum ersten Male übersetzt von dem Liven N. Pollmann, durchgesehen von F. J. Wiedemann. – London, 1863(a).

Das Evangelium Matthäi in den westlichen Dialect des Livischen übersetzt von dem Liven J. Prinz und dessen Söhnen P. Prinz und J. P. Prinz, durchgesehen von F. J. Wiedemann. – London, 1863(b).

Püva Matteus Evangelium lihbihski. – Pehterburg, 1880.

Kettunen, L., Loorits, O. *Esimene Liivi lugemik = Ežmi Līvəd lugdābrōntāz.* Kokkusāādnu L. Kettunen, O. Loorits. AEST. Vol. 1. Tartu, 1921.

Kettunen, L. *Tieteen matkamiehen uusia elämyksiä: Murrosvuodet 1918–1924.* – Porvoo, Helsinki : WSOY, 1948.

Līvli (laikraksts). Redaktori A. Štālens un K. Stalte. Jelgava, Mazirbe. 1931–1939.

Sjögren, J. A. (a) *Joh. Andreas Sjögren's Livische Grammatik nebst Sprachproben.* Im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften bearbeitet und mit einer historisch-ethnographischen Einleitung versehen von Ferdinand Joh. Wiedemann. St. Petersburg, 1861.

Sjögren, J. A. (b) *Joh. Andreas Sjögren's Livisch-deutsches und deutsch-livisches Wörterbuch.* Im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften bearbeitet von Ferdinand Joh. Wiedemann. St. Petersburg, 1861.

An Insight into the History of the Literary Livonian Language

Summary

The formation of the Livonian literary language covers almost a 150 year long period from the first publications in 1863. The development of the Livonian written language can be divided into four main periods: 1. The initial period, which covers the time period from the first recording of the Livonian language to year 1920. The Livonian language texts that are written down and published during this period, with one exception, were intended for the use of researchers, not Livonians; however, the texts have their own influence on the subsequent work of cultivation of the Livonian written language. 2. The initial period of the contemporary written language (1920–1931). In this period, the foundations of the contemporary written Livonian language and its ortography were established. The first secular books in the Livonian language were published. 3. The period of the newspaper “Līvli” (1931–1972). The publishing of the first newspaper “Līvli” signified a new milestone in the usage of written language coming into existence as means of active communication. According to the requirements of the newspaper, the ortography of the Livonian language was renewed and revised, several essential changes that also significantly influenced the conversational language were introduced into written Livonian. The ortography introduced in the first decade of this period was also maintained in the manuscripts that appeared after World War II. 4. The functional period (since 1972). The most important feature of the period is the change in the ortography of the Livonian language – until the beginning of the period the objective of the ortography was to ensure the users of the Livonian language an opportunity to express themselves, whereas one of the main objectives of this period was to ensure people who do not know the Livonian language an opportunity to read correctly the texts written in that language.

Estonian and Finnish linguists have provided great assistance in the process of formation of the Livonian written language.

Igauņu literārās valodas aizsākumi 16.–19. gs. *The Outset of the Estonian Literary Language in the 16th–19th Century*

Ērika Krautmane

Latvijas Universitāte,
Moderno valodu fakultāte
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
krautman@lanet.lv

Igauņu literārās valodas aizsākumu jeb rakstu valodas veidošanās laiku var iedalīt piecos periodos. Šajā dalījumā ir ņemti vērā gan procesi un nozīmīgākie notikumi, kas risinājušies pašas igauņu rakstu valodas vēsturē, gan dažādi reliģiski virzieni, ekonomiski, politiski un sociāli procesi, gan arī atsevišķas personas, kas ir būtiski ietekmējušas igauņu rakstu valodas veidošanos. Igauņu rakstu valodas senākais periods aptver 16. gadsimtu. Šo periodu raksturo divu rakstu valodu – ziemeļigauņu Tallinas valodas un dienvidigauņu Tartu valodas – tradīcijas sākums. Otrais periods tiek datēts ar 1600.–1686. gadu. No šī laika ir saglabājušies pirmie apjomīgie igauņu rakstu valodas paraugi. Periods beidzas ar 1686. gadu, kad tika izdota Jaunā Derība Tartu valodā un tika noturēta pirmā kopīgā Igaunijas un Livonijas garīdznieku Bībeles tulkošanas konference, pirmā valodas normēšanas konference igauņu rakstu valodas vēsturē. Trešajam periodam (1686–1739) ir raksturīga tuvināšanās tautas valodai, rakstu valodas ortogrāfijas unificēšana un t. s. vecās rakstības ieviešana, kā arī darbs pie pilnas Bībeles izdošanas. Perioda noslēguma gads ir Bībeles izdošanas gads Tallinas valodā. Ceturtā perioda laikā (1739–1857) paplašinājās rakstu valodas lietojuma robežas – palielinājās gan izdevumu skaits, gan valodas lietojuma jomas, gan arī lasītāju un rakstītāju skaits. Piektais periods tiek datēts ar 1857.–1905. gadu, tas ir vienotas polifunkcionālas literārās valodas veidošanās laiks.

Atslēgvārdi: literārā valoda, literārās valodas vēsture, ortogrāfija, igauņu valoda, ziemeļigauņu valoda, dienvidigauņu valoda.

Igauņu literārās valodas aizsākumu jeb rakstu valodas veidošanās laiku var iedalīt piecos periodos (*Laanekask* 2004, 405). Šajā dalījumā ir ņemti vērā gan procesi un nozīmīgākie notikumi, kas risinājušies pašas igauņu rakstu valodas vēsturē, gan dažādi reliģiski virzieni, ekonomiski, politiski un sociāli procesi, gan arī atsevišķas personas, kas ir būtiski ietekmējušas igauņu rakstu valodas veidošanos.

Nav noliedzama kristietības ietekme uz igauņu rakstu kultūras veidošanos. Tomēr līdz ar kristianizāciju un igauņu pakļaušanu svešām varām notika arī pakāpeniska šķiru un valodas-tautības robežas veidošanās: dižciltīgie, baznīcu un klosteru garīdznieki un pilsētu pilsoņi galvenokārt bija vācieši (runāja vāciski), zemnieki un pilsētu vienkāršā tauta pamatā bija igauņi (“nevāci”, runāja igauņiski). Šķērsot šķiru robežas un pāriet rakstu kultūras sfērā nozīmēja arī šķērsot valodas un tautības robežas.

Igauņu rakstu valodas priekšvēsture un senākais periods no 13. līdz 16. gs.

Pirmie zināmie igauņu valodas pieraksti ir igauņu personvārdi un vietvārdi, kā arī atsevišķi nejausi vārdi un teikumi 13. gadsimta dokumentos, kas ir rakstīti svešā valodā un saistīti ar Igaunijas teritorijas iekarošanu. Nozīmīgākie no šiem dokumentiem ir Livonijas Indriķa hronika (*Henrici Chronicon Livoniae*, 1224–1227) un Dānijas Zemes kadastrs (*Liber Census Daniae*, 1241).

Pirmie saglabājušies teksti igauņu valodā ir no 16. gadsimta. Kā zināms, pirmā grāmata, kurā ir bijis teksts igauņu valodā, tika izdota 1525. gadā, taču tā nav saglabājusies (*EKA* 1965, 112; *EK* 2001, 26). Īpašs stāsts ir saistīts ar pirmo daļēji saglabājušos grāmatu igauņu valodā. Labojot kādu svešvalodā sarakstītu grāmatu, ir atrastas 11 fragmentāras lapas no 1535. gadā izdota luterāņu katehisma teksta. Katehismu ir sastādījis vācu mācītājs Simons Vanrats (*Simon Wanradt*) un tulkojis, iespējams, igauņu izcelsmes mācītājs Johans Kells (*Johan Koell*). Šī katehisma lapas ir izmantotas grāmatas vāka pildījumam un tādējādi saglabājušās līdz mūsu dienām (*EKA* 1965, 112–114; *EK* 2001, 26).

Šo senāko periodu raksturo divu rakstu valodu – ziemeļigauņu Tallinas valodas un dienvidigauņu Tartu valodas – tradīcijas sākums. Bija divi rakstu valodas variantu rašanās iemesli. Pirmkārt, lielā atšķirība starp Ziemeļigaunijā un Dienvidigaunijā runātajiem dialektiem. Otrkārt, Igaunijas teritorijas administratīvā sadrumstalotība: Tartu bīskapijai piederēja pamatā Ugandes novada teritorija jeb Tartu un Veru dialekta teritorija, Salu–Lēnemā bīskapijai un Livonijas ordenim – kopš 14. gadsimta vidus pārejās Ziemeļigauņijas teritorijas, kā arī Sakalamā novads, kurā runā dienvidigauņu dialektā (*Laanekask* 2004, 405). Divu rakstu valodas variantu veidošanās procesā sava loma ir arī reliģiskās piederības atšķirībām. Perioda beigās, 16. gadsimta otrajā pusē, Livonijas kara laikā izveidojās jauns administratīvais un reliģiskais dalījums – Ziemeļigauņija palika luteriskās Zviedrijas, bet Dienvidigauņija – katoliciskās Polijas valdījumā. Arī katoliciskās kontrreformācijas centrs bija Tartu (Dienvidigaunijā), jezuiti tur nodibināja ģimnāziju un tulkotāju semināru, kas tikai stiprināja divu dažādu igauņu rakstu valodu tradīciju veidošanos.

Igauņu rakstu valodas vēstures otrais periods no 1600. līdz 1686. gadam

1600. gadā atsākās karš par agrākās Livonijas teritorijām, un igauņu rakstu valodas veidošanās tika kavēta. (Tikai 1629. gadā, kad visa kontinentālā Igaunijas teritorija pārgāja Zviedrijas valdījumā, sākās rakstu valodas attīstībai labvēlīgāki laiki.) Tomēr no šī perioda sākuma (1600–1606) ir saglabājies pirmais apjomīgais igauņu rakstu valodas paraugs – Georga Millera (*Georg Müller*) 39 sprediķu rokraksts, kurā atrodami teksti arī dažādās svešvalodās, taču pamatā tas tomēr ir rakstīts Tallinas valodā (*Kask* 1984, 80–81). Periods beidzas ar 1686. gadu, kad tika izdota Jaunā Derība Tartu valodā un tika noturēta pirmā kopīgā Igaunijas un agrākās Livonijas teritorijas garīdznieku Bībeles tulkošanas konference, pirmā valodas normēšanas konference igauņu rakstu valodas vēsturē (*Laanekask* 2004, 407).

Kā luteriskās Zviedrijas valsts daļa Igaunijas teritorija administratīvi bija dalīta divās daļās: Igaunijā (ar centru Tallinā) un Livonijā (kopā ar Ziemeļlatviju un kopš 1645. gada arī Sāmsalu; centrs sākumā Tartu, vēlāk Rīgā).

Igaunņu rakstu valodas otro periodu raksturo igauņu tekstu daudzuma ievērojama palielināšanās, divu rakstu valodu tradīcijas galīga izveidošanās (no 40 zināmām grāmatām 9 bija Tartu valodā) un rakstu valodas apzinātas normēšanas sākums. Tiek izdoti autoritatīvi reliģiski teksti (luterāņu mācītāja Heinriha Štāla (*Heinrich Stahl*) baznīcas rokasgrāmata un sprediķu krājumi Tallinas valodā un Joahima Rosīnija (*Joachim Rossihnius*) baznīcas rokasgrāmata Tartu valodā, Jaunā Derība u.c.) un pirmie igauņu valodas gramatikas apraksti-vārdnīcas (par Tallinas valodu rakstīja H. Štāls (*Stahl* 1637) un Heinrihs Gēzekens (*Heinrich Göseken*, 1660), par Tartu valodu – Johanness Gutslafs (*Johanness Gutsloff*)).

Šim rakstu valodas periodam ir raksturīga apzināta valodas līdzekļu izvēle, vienu variantu lietošana un fiksēšana rakstu valodā un citu variantu atmešana, tāpat apzināta vai neapzināta valodas materiāla pārveidošana atbilstoši esošajai valodas kompetencei. Valodas līdzekļu izvēle un fiksēšana notiek ne tikai ar normējošas gramatikas palīdzību, bet arī ar autoritatīvu tekstu starpniecību – rakstu valodas lietotāji smeļas zināšanas par valodas normām ne tikai no valodas mācības izdevumiem, bet arī no prestižiem tekstiem. Tomēr rakstu valodas variantu daudzums tiek uzskatīts par normālu un normas nav visai saistošas.

Igaunņu valodas ortogrāfija otrajā periodā atrodas dinamiskā stāvoklī: lejasvācu un latīņu ortogrāfiju pamazām nomaina augšvācu rakstībai tuva ortogrāfija (*Laanekask* 2004, 407). Aktuāla kļūst arī šīs rakstības vienkāršošana un unificēšana igauņu lietotāju interesēs. Kopš 17. gadsimta 30. gadiem vairāk bija izplatīts Štāla valodai līdzīgs valodas lietojums, kurā ir jūtams daudz svešu ietekmju un kas tika kritizēts jau Štāla dzīves laikā (*Kask* 1984, 84), tomēr 17. gadsimta pēdējā ceturksnī tika veidota arī vienkāršota ortogrāfija un rakstu valoda tika tuvināta tautas valodai. Idejas tam Livonijas garīdznieki smēlās daļēji no valodas reformēšanas, kas tolaik notika Zviedrijā un citur Eiropā, un daļēji – no agrākās katoļu perioda Tartu rakstu valodas, kas bija nedaudz tuvāka tautas valodai un kuras rakstība bija veidota pēc latīņu ortogrāfijas parauga.

Tā kā virskonsistorijai bija jāizdod literatūra gan Tartu, gan Tallinas valodā, otrā perioda beigas raksturo valodas un prioritāšu strīdi Igaunijas un Livonijas garīdzniecības starpā, jo īpaši saistībā ar Bībeles tulkojumu. Šie strīdi pastiprinājās vēl nākamā perioda sākumā, t. i., pēc Jaunās Derības izdošanas 1686. gadā, jo Jaunā Derība tika izdota mazāk izplatītajā dienvidigauņu valodā.

Igaunņu rakstu valodas vēstures trešais periods no 1686. līdz 1739. gadam

Šim laikam ir raksturīga tuvināšanās tautas valodai, rakstu valodas ortogrāfijas unificēšana strīdu un novatorisma ceļā un t.s. vecās rakstības ieviešana, kā arī darbs pie pilnas Bībeles izdošanas. Perioda noslēguma gads arī ir Bībeles izdošanas gads Tallinas valodā.

Bībeli igauņu valodā būtu bijis iespējams izdot arī agrāk gan Tartu, gan Tallinas valodā, ja to nebūtu kavējuši valodas prioritātes strīdi. Tāpat tulkojumu pabeigšanu, noslīpēšanu un izdošanu kavēja Ziemeļu kara sākums.

1693. gadā Rīgā tika izdota Johana Hornunga (*Johann Hornung*) Tallinas valodas gramatika. Šajā gramatikā tika fiksēta Livonijas teritorijas autoru progresīvā rakstība, kas vēlāk tika nosaukta par veco rakstību pretstatā jau daudz vēlāk – 19. gadsimta

otrajā pusē – ieviestajai rakstībai, kura savukārt tika veidota pēc somu rakstības parauga. Šajā progresīvajā (un vēlāk par veco sauktajā) rakstībā skaņas pagarinājuma apzīmēšanai vairs netika izmantots burts “h”, tam bija paredzēti noteikti likumi, bija atmesti vairāki sveši burti, no patskaņu zīmēm tajā trūka tikai *ð* burta.

1715. gadā izdotā Jaunā Derība Tallinas valodā jau ir rakstīta atjaunotā valodā. Pilnas Bībeles izdošanu Tallinas valodā tuvināja arī Antona Tora Helles (*Anton Thor Helle*) ziemeļgauņu valodas rokasgrāmatas izdošana 1732. gadā. Helles rokasgrāmatā bija ne tikai gramatikas un vārdnīcas daļa, bet arī teksti, un šī rokasgrāmata skaidri ierobežoja variantu daudzumu – tā bija normatīva (*Kask* 1984, 90). Sarežģīta un daudzpusīga satura un ļoti autoritatīva darba izdošana bagātināja un unificēja igauņu rakstu valodu, kā arī cēla tās statusu. Kā agrāk Štāla darbi, tā tagad Bībeles tulkojums kļuva par normatīvu tekstu, uz kuru balstījās vai arī otrādi – kuram sevi pretstatīja nākamie autori.

Šajā periodā sāka iznākt pirmā kalendāru sērija (domājams, no 1719. gada Tallinā), piētiska, daļēji laicīga literatūra (pirmais šāds darbs tika izdots 1737. gadā Tartu valodā), un atkārtoti bija jāizdod abu rakstu valodu baznīcas rokasgrāmatas. Tiek lēsts, ka 1726. gadā lasīt ir mācējuši apmēram 10% zemnieku. Vēlēšanos lasīt palielināja hernhūtiešu kustība, kas nonāca Igaunijā 18. gadsimta 30. gadu sākumā. (*Laanekask* 2004, 408) Igaņu rakstu valodas statuss cēlās, un rakstu valoda sāka ietekmēt tautas valodu.

Igaņu rakstu valodas vēstures ceturtais periods no 1739. līdz 1857. gadam

Rakstu valodas vēstures ceturtais periods beidzas ar 1857. gadu, kad Tartu sāka izdot tautas eposu “Kalevipoegs” Tallinas valodā un Livonijā – divas nedēļas avīzes Tallinas valodā (“*Tallorahwa Postimees*” un “*Perno Postimees*”). Periodam ir raksturīga rakstu valodas robežu paplašināšanās – ir palielinājies gan izdevumu skaits, gan arī lasītāju un rakstītāju skaits, ir paplašinājušās valodas lietojuma jomas. 19. gadsimta pirmajā pusē iznāk vairāk nekā divas reizes vairāk grāmatu (803) nekā visa 18. gadsimta laikā. Tiek izdotas skolas mācību grāmatas un apjomīgi populārzinātniski darbi, papildinās didaktisko un sentimentālo stāstu klāsts, tiek izdoti būtiski likumu tulkojumi. Igaņu valodā apzināti tiek rakstīta oriģināl-literatūra. Periodikas izdošana deva iespēju izmēģināt un attīstīt dažādus valodas stilus (daiļliteratūras, garīgo, oficiālo, publicistikas stilu), tas bija jauns stimuls rakstu valodas lietošanai. Rakstītpratēju procents dažādos apvidos ir bijis atšķirīgs, taču vidēji 18. gadsimta pēdējā gadu desmitā prata lasīt vairāk nekā puse rekrūšu; 19. gadsimta vidū lasītpratēju vidēji bija 70–80%.

Eiropiešu apgaismes un romantisma ideju iespaidā baltvācu literāti aizraujas ar igauņu valodu, un pastāv uzskats, ka tautas garu var attīstīt, attīstot tās valodu. No 1813. līdz 1832. gadam Johana Heinriha Rozenplentera (*Johann Heinrich Rosenplänter*) izdotais žurnāls “*Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache*” kā līdzstrādniekus pulcināja lielāko daļu tālaika estofilu, un daudzas ar igauņu rakstu valodu saistītas problēmas kļuva par publisku diskusiju objektu (*EKA* 1965, 329). Tiek apliecināta igauņu valodas un kultūras vērtīgā pagātne un dzīvotspēja nākotnē, notiek polemika par vienotu rakstu valodu un ortogrāfijas jautājumiem, tiek veikti priekšdarbi pilnīgākas vārdnīcas un gramatikas izdošanai (paplašinoties rakstu

valodas robežām, 1780. gadā un atkārtoti 1818. gadā izdotā Augusta Vilhelma Hupela (*August Wilhelm Hupel*) Tallinas un Tartu valodas vārdnīca un gramatika ātri kļuva par mazu un nepilnīgu).

Tartu Universitātē, kas pēc Ziemeļu karam sekojošā darbības pārtraukuma atsāka darbību 19. gadsimta sākumā, 1803. gadā sāka darbu igauņu un somu valodas lektorāts. Somu valodu gan tur sākumā nepasniedza, taču šāda lektorāta radīšana liecina par pārmaiņām valodniecībā: aktuāla kļuva valodu radniecība un valodniecības saistība ar tautu vēsturi. Arī veidojot igauņu rakstu valodu, palīdzība tiek meklēta ne tikai pie agrākajām autoritatīvajām kultūras valodām, bet arī pie radu valodām (somu, lībiešu).

Vienota rakstu valoda bija nepieciešama ekonomisku apsvērumu dēļ – iespieddarbi Tartu valodā tikai 17 draudzēm bija pārāk dārgi, turklāt vienotu rakstu valodu atbalstīja Eiropā izplatītā nacionālā ideoloģija. Tomēr Tartu valodas atbalstītājiem izdevās panākt, ka mazākuma valoda netika pēkšņi atmesta. No 19. gs. pirmajā pusē iznākušajām 803 grāmatām 150 bija Tartu valodā. Procentuāli tas ir tikai nedaudz mazāk (18,7%) nekā agrāk, kad par vienotu igauņu rakstu valodu vēl nebija pat runas: no 348 grāmatām, kas tika izdotas no 1715. līdz 1800. gadam, Tartu valodā bija 68 jeb 19,5% (*Laanekask* 2004, 409).

Rakstu valodas ortogrāfiju šajā periodā centās tuvināt izrunai: 19. gs. 20. gados sāka lietot burtu *õ* un 1844. gadā tika izdota pirmā grāmata jaunā, pēc somu rakstības parauga veidotā rakstībā. Perioda beigās būtiskas gramatikas bija izdevuši Frīdrihs Roberts Fēlmans (*Friedrich Robert Feahlmann*) un Eduards Ārenss (*Eduard Ahrens*). E. Ārensa Tallinas valodas gramatika (1843. gada 2. izdevums kopā ar sintaksi 1853. gadā) cita starpā pamatoja arī somu ortogrāfijas piemērotību igauņu valodai un arī citos jautājumos lietoja somu valodai līdzīgus aprakstīšanas paņēmienus.

Piektais periods no 1857. līdz 1905. gadam

Vēsturiski šis ir laiks, kad savu nozīmi pakāpeniski zaudē sabiedrības dalījums šķirās, notiek virzība uz demokrātisku sabiedrību un igauņu nacionālo konsolidāciju. Igaunų valoda un jo īpaši vienotā igauņu rakstu valoda kļuva par vienu no būtiskākajām topošās nācijas zīmēm. Jaunās rakstības izplatībā 19. gs. 70. gados izšķiroša loma bija iecienītajām jaunajām rakstībām iespējām Karla Roberta Jakobsona (*Carl Robert Jakobson*) skolas grāmatām un jauno skolotāju atbalstam. Šajā periodā vecā rakstība un Tartu valoda kļuva par vecmodīguma simbolu. Izzūdošā Tartu valoda pārsvarā tika rakstīta vecajā ortogrāfijā, līdz beidzot tā palika tikai par garīga satura rakstu valodu. Jaunā rakstība bija raksturīga vienotajai ziemeļigauņu valodai, kurā pamazām sāka ieplūst arī dienvidigauniskas iezīmes. Gadsimta vidū Tartu valodā vēl bija aptuveni 15% izdevumu, 19. gs. 60. gadu beigās vairs tikai 5% (*Laanekask* 2004, 410).

Tartu valodas izzušanas iemesli kopumā bija šādi:

- 1) Tartu valoda bija ekonomiski neizdevīga mazākas teritorijas un mazāka lietotāju skaita dēļ;
- 2) veidojās mazāka apjoma un pēc satura vienpusīgāks tekstu kopums;
- 3) nebija pietiekami daudz gramatiku un vārdnīcu;
- 4) Tallinas rakstu valoda un Tartu rakstu valoda nebija pārāk atšķirīgas (salīdzinot ar teritoriālajiem dialektiem);

- 5) igauņu sabiedrībā radās nepieciešamība pēc vienota komunikācijas līdzekļa;
- 6) jaunas nacionālās identitātes un ideoloģijas veidošanās noteica vienotu rakstu valodu;
- 7) subjektīvi iemesli – pēc 1830. gada Tartu valodai nebija ietekmīgu atbalstītāju.

Nacionālā propaganda aicina igauņus vienmēr palikt igauņiem, un igauņi paši kļūst par galvenajiem igauņu tekstu autoriem un valodas pilnveidotājiem. Uzlabojas lasītprasme, 19. gs. beigās tā jau ir gandrīz simtprocentīga, kopš 19. gs. vidus grāmatu nosaukumu skaits divkāršojas pēc katriem 10–20 gadiem; igauņu avīžu skaits ir vairāk nekā pieckāršojies (perioda sākumā – 4, beigās – 22 igauņu avīzes).

Tomēr igauņu rakstu valodā ir pārāk daudz paralēlu formu. Tam par iemeslu ir:

- 1) vienlaicīga divu rakstību pastāvēšana un jaunās rakstības svārstīgums atsevišķos jautājumos;
- 2) dialektu iezīmju ieplūšana rakstu valodā no igauņu autoru dzimtajiem dialektiem, jo Bībeles valodas autoritāte bija kritusies un trūka autoritātīvas normējošas gramatikas;
- 3) izzūdot Tartu valodai, vienotajā valodā sāka parādīties dienvidigauņu valodas pazīmes;
- 4) politiskas un teorētiskas domstarpības valodas normētāju starpā.

Tāpēc notika plašas diskusijas par valodas jautājumiem un tika izdoti vairāki normējoši valodas apraksti. Visbūtiskākais no tiem ir Karla Augusta Hermana “Igauņu valodas gramatika” (*Karl August Hermann “Eesti keele grammatik”* (1884)), tā ir normatīva gramatika, turklāt pirmā gramatika, kas sarakstīta igauņu valodā. Sākumā gan tā tika kritizēta, taču tās normas ir atstājušas iespaidu valodā. No deskriptīvajiem darbiem būtiska ir Ferdinanda Johana Vīdemaņa (*Ferdinand Johann Wiedemann*) igauņu-vācu vārdnīca (1869. gada un atkārtoti izdevumi), Veru dialekta gramatika (1864), igauņu valodas gramatika (1875) u. c.

Igauņu valodas prestižs cēlās, aizvien vairāk igauņu valoda tika lietota publiskajā telpā, sarakstē un pamazām arī inteliģentu ģimenēs. Rusifikācija 19. gs. 80. gados gan nozīmēja igauņu valodas izstumšanu no tikko iegūtajām pozīcijām, tomēr paradoksālā kārtā pārkrievošana iedragāja arī šķirisko hierarhiju un līdz šim prestižās vācu valodas pozīcijas. Igauņu identitāte un valoda atkal izvirzījās priekšplānā 1905. gada revolūcijas laikā. Šo periodu noslēdz un jauno periodu vienlaikus aizsāk jauno igauņu inteliģentu grupējuma “*Noor-Eesti*” pirmais kopizdevums 1905. gadā un šajā krājumā publicētais Johanneses Āvika (*Johannes Aavik*) pirmais garākais raksts par valodu. J. Āvika raksts iezīmē jauna igauņu valodas intensīvas bagātināšanas un normēšanas cēliena sākumu.

No divām monofunkcionālām un paralēliem variantiem bagātām rakstu valodām, kas bija radušās ar svešu rakstu valodu atbalstu un uz senu igauņu dialektu bāzes, četrus gadsimtu laikā izveidojās viena polifunkcionāla literārā valoda, kas kļuva par igauņu nacionālās identitātes būtisku sastāvdaļu un saziņas līdzekli. Šis rakstu valodas slīpēšana, kā arī zinātnes, valsts pārvaldes un augstākās izglītības valodas attīstība vēl bija nākotnes uzdevums.

LITERATŪRA

EKA = *Eesti kirjanduse ajalugu I*. Tallinn : Eesti Raamat, 1965.

EK = *Eesti kirjanduslugu*. Tallinn : Koolibri, 2001.

Gutslaff, Johannes 1998. *Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest*. Toim. Marju Lepajõe, Jaak Peebo. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10. Tartu : Tartu Ülikool.

Kask, A. *Eesti murded ja kirjakeel*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised 16. Tallinn : Valgus, 1984.

Laanekask, H. *Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil*; 14 (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis), Tartu Ülikool: 2004//http://digar.nlib.ee/otsing/Data3?objekt=nlib-digar:4177&dstream=VAATAMINE_3_1&asof=2007-08-27T07:51:03.493Z&filename=nlib-digar_4177_1.pdf&qtime=1191700356746

Stahl, Heinrich 1637. *Anführung zu der Esthnischen Sprach/ auff Wolgemeinten Rath/ vnd Bittliches Ersuchen/ publiciret von M. Henrico Stahlen*. Revall. 'Maarjamaa taskuraamat 15. Brampton – Tartu 2000.

The Outset of the Estonian Literary Language in the 16th–19th Century

Summary

The time of the outset of the Estonian literary language or the period of the formation of the written language can be divided into five periods. This division takes into consideration the processes and the most important events that have taken place during the history of the Estonian written language as well as different religious, economic, political, social processes and the personalities who have significantly influenced the formation of the Estonian written language. The most remote period of the Estonian written language is the 16th century. This period is characterized as the beginning of the tradition of two written languages – the North-Estonian language of Tallinn and the South-Estonian language of Tartu. The second period dates from 1600 to 1686. Since that time, the first impressive amounts of Estonian writings have been preserved. The period ends in 1686 when the New Testament was published in the Tartu language, and the first joint Bible translation conference of the Estonian and Livonian clergymen took place. It was the first language norming conference in the history of the Estonian written language. The third period (1686–1739) is characterized by written language being closer to the language of the people, the unification of the orthography of written language and introduction of the so called old orthography as well as preparations for publishing of the whole Bible. The period ends with publishing the Bible in the language of Tallin. During the fourth period (1739–1857) the borders of the usage of written language widened – the number of publications and the spheres of language use and the number of readers and writers increased. The fifth period is dated with 1857–1905, it is the time of the formation of a unified polyfunctional literary language.

**Varoņa bojāejas estētika *Kalevalā, Kalevipoegū un
Lāčplēsī***
***The Esthetics of the Hero's Death in Kalevala, Kalevipoeg,
and Lāčplēsis (Bearslayer)***

Ojārs Lāms

Latvijas Universitāte, Filoloģijas fakultāte
Visvalža 4a, Rīga, LV-1050
ojars.lams@lu.lv

Varoņa bojāēja eposa vēstījumā tradicionāli ir nenovēršama. Ar savu nāvi varonis rāda neikdienišķu drosmi, garu un spēku, iedvesmojot ļaudis gan ikdienas dzīvei, gan ārkārtas situācijām. Baltijas eposu varoņi ir veidoti līdzīgā veidā. Lai dziļāk izprastu eposa paradigmas reģionālo savdabību, lietderīgs ir salīdzinājums ar Homēra eposa varoņu bojāejas estētiku, jo šie eposi kalpo par atskaites punktu eiropeiskajai eposa izpratnei. Baltijas eposa varoņu bojāejas tēlojumu būtiski ietekmē eposu tapšanas ideoloģija, kas ir saistīta ar nāciju emancipācijas procesu. Varoņu bojāēja tiek tēlota romantiski simboliskā atslēgā, lasītājus uzrunājot kā episkā vaņa darba turpinātājus. Tomēr trijos aplūkojamajos eposos ir arī būtiskas atšķirības, ko nosaka folkloras un vēstures materiālu izmantojuma atšķirības.

Atslēgvārdi: eposs, varonis, nāve, bojāēja, ievainojamība, nākotne.

Eposa gadu tūkstošu ilgajā un daudzveidīgajā vēsturē Baltijas reģiona 19. gadsimtā tapušajiem eposiem ir sava īpaša un savrupa vieta. Tie, varētu teikt, veido atsevišķu subparadigmu sazarotajā episkajā tradīcijā.

Aplūkojot Baltijas reģiona eposus, tomēr vispirms jāuzsver to dažādība:

- tie pārstāv trīs dažādas nacionālas pieredzes;
- tie pārstāv gan indoeiropiešu, gan somugru tradicionālās kultūras mantojumu;
- literatūras un folkloras mantojuma attiecības un proporcijas tajos ir ļoti dažādas.

Tomēr ir arī vairākas būtiskas kopīgas iezīmes:

- eposi ir tapuši nacionālās emancipācijas procesa atbalstam, un tie atspoguļo vispārīgas laikmeta tendences;
- eposa izpratnes pamatā ir Rietumeiropas tradicionālie eposa modeļi, galvenais eposa izpratnes kritērijs ir Homēra mantojumā balstītā izpratne par eposa estētiku un poētiku.

Kopīgā izpratne un mantojums izpaužas jau paša jēdziena lietojumā. Pat somu un igauņu valodās, kuras leksiskajos aizguvumos nav īpaši atvērtas pret latīņu un grieķu valodu (šajās valodās nav aizgūti pat tādi internacionālistiski kā universitāte,

republika, demokrātija u. c., kas pazīstami vai visās Eiropas valodās), jēdziens epos (eepos) tomēr tiek lietots.

Interese par eposu Baltijas reģionā ir vienots process, kura pirmsākumi meklējumi Rietumeiropā romantisma laikmetā dzimušajā interesē par folkloru un mitoloģiju, tajā skaitā arī par eposu. Tieši šajā laikmetā apritē atkal nonāca viduslaiku eposi *Nibelungu dziesma*, *Dziesma par Rolandu* u. c., nacionālas pašapziņas un kultūras uzplaukuma atbalstam tapa literāri eposi, piemēram, Džeimsa Makfērona un Vilhelma Jordana darbi.

Tā kā humanitārās izglītības sistēma Eiropā tolaik stingri balstījās antīkās kultūras klasiskajā mantojumā, tad arī eposa uztveres un izpratnes jomā par nenoliedzamu atskaites punktu kalpoja grieķu un romiešu epos, galvenokārt jau Homēra eposi, bet lielā mērā arī Vergilija *Eneīda*, jo pret šo pagānu dzejnieku bija īpaši laba attieksme arī viduslaikos, viņa daiļradei bija izveidojušās ļoti bagātas recepcijas tradīcijas. Šī īpaši labā attieksme bija saistīta ar to, ka Vergilijs dzejā bija tēlojis vīziju par glābēja dzimšanu pasaulei, ar ko bija domāts, visticamāk, Augusts, bet viduslaiku sholastiem labpatika šo epizodi uztvert kā Kristus piedzimšanas pareģojumu, tādējādi interpretējot Vergiliju kā kristieti pirms kristietības.

Aplūkojot 19. gadsimtā un vēlāk tapušos eposus, antīkās tradīcijas mantojuma apguve un salīdzinājums ar tālo priekšteču devumu ir būtiska dimensija jauntapušo darbu uztverei un novērtējumam. Tāpēc, arī runājot par bojāejas estētiku, par atskaites punktu izmantojama tā spilgtā estētika, kāda tā satopama Homēra eposos, kuros spilgtas, tēlainībā skarbas un iespaidīgas varoņu bojāejas ainas ir cauraustas ar filozofisku refleksiju par cilvēka dzīves vērtību un nozīmi, par dzīves un nāves attiecībām.

Hrestomātiskas ir kļuvušas Homēra rindas par cilvēka likteni:

*Cilvēka dzimumam liktenis tāds, kāds lapām ir mežā,
Citas vējš purina zemē, bet citas jau meži
Pumpurus atraisot audzē, kad ziedonis atnāk no jauna,
Gluži tā cilvēka dzimums te rodas, te iznīkst pēc brīža.*
(Homērs 1961, 124)

Sengrieķu pasaules uzskata kontekstā cilvēka nolemtībai vienīgais pretsvars ir slava, Homēra gadījumā – iegūstama kaujas laukā. Slava ir mūžības substitūts, kas dod vērtību gan individuam, gan viņa pārstāvētajam kolektīvam – dzimtai, valstij, etnosam.

Hektors saka:

*Mācīts no mazotnes esmu
Drosmīgam būt un priekšējās rindās starp trojiešiem karot
Sargāt mīļoto tēvu, tā slavu un arī pats savu.*
(Homērs 1961, 130)

Zīmīgi ir arī varoņa Mēnelaja teiktie vārdi, ka labāk pazust kā putekļiem un tvaikiem, ja nav iespējams gūt slavu, rādot vīrišķo drosmi. Slavu var gūt kaujas laikā, un tad varoņa tēlojums ir nesaraucjami saistīts ar bojāejas estētiku. Nāve kaujas laukā ir neizbēgams un nepieciešams varoņa dzīves noslēgums. Tik blīvu bojāejas estētiku, kāda tā ir *Īliadā*, 19. gadsimta tekstos nesastapt. Tas ir saistīts gan ar

izmantoto materiālu (Baltijas reģiona folklorā netēlo tādas batālijas), gan arī ar gluži citu attieksmi pret nāvi šajā laikā.

Īliada kompozicionāli faktiski ir divkauju virkne, un visbiežāk šajās divkaujās iet bojā kāds no cīnītājiem vai pat abi. Iespējama arī pēkšņa likteņa labvēlība dievu iejaukšanās veidā, bet tai attiecībā uz varoņa likteni nav tālejošu seku, jo varonim vienlīdz ir jākrīt kaujas laukā, tā kā šo dievu iejaukšanās vienīgi parāda to, ka katram ir savs liktenis ar dīvainiem un neparedzamiem pagriezieniem, bet nolemtība visiem viena. Vēstījumu veido gan ieroču apraksts – zobeni, šķēpi –, gan arī prasme šos ieročus lietot. Raksturīgi ir detalizēti anatomiski apraksti – kauli, asinis, aknas, smadzenes, iekšas, mute, ausis, kakls, cirkšņi un citas ķermeņa daļas tiek minētas, rādot postošo ieroču spēku un varoņu bojāeju. Tēlojums tiek papildināts ar epitetiem un izvēršiem salīdzinājumiem, kuros izteikta ir krāsu tēlainība – balts, sārts, sarkans, melns.

Viens piemērs, kurā diezgan koncentrētā veidā redzama Homēram raksturīgā bojāejas estētika:

*Mērions raidīja tūdaļ pret bēdzēju varaino šautru;
Aizlaidās šņākdama tā un ieurbās labajā gūžā,
Izgāja pretējā pusē caur pūsli zem sēžamā kaula.
Mirkļi viņš saļima zemē un izstiepās līdzīgi tārpam,
Izlaizdams dvēseli savu uz rokām mīļajiem draugiem.*
(Homērs 1961, 249)

Homēra tekstos nekas neparasts nav līķu apgānīšana, cīņa par bruņām un līķi. Svarīgs moments ir arī cienīgas bēres, kas ir vienlaikus gan varoņa slavinājums, gan viņa materiālā mantojuma, respektīvi, kara laupījuma sadale.

Varoņa bojāeja, kā arī divkauja, kurā mirst episkie ienaidnieki, ir būtisks elements arī *Kalevalā*, *Kalevipoegā* un *Lāčplēsī*. Kā apgalvo holandiešu pētnieks Jans de Friess (de Vries 1963, 216), varoņa nāve ir būtisks heroiskās dzīves komponents, pie tam ir svarīgi, ka varonis mirst jauns, viņš nenoveco. Te uzreiz, protams, jānorāda uz gluži citu varoņa izpratni attiecībā uz Veinemeinenu, kurš ir gan prasmīgs cīnītājs, gan arī piedzīvo lielu vecumu. Bet visupirms viņš ir dziedonis, un viņa ilgmūžība ir simbolisks apliecinājums dziesmas spēkam. Šim tēlam ir plašākas dimensijas par tradicionālu episku varoni. Tomēr zināmas analogijas ir saskatāmas arī Homēra varoņu pulkā. Runa ir par Nestoru, kurš, būdams vecākais starp grieķu varoņiem, tiešā kaujas darbībā gan nepiedalās, bet izceļas starp varoņiem ar to, ka ir izcils runātājs un savā pieredzē paaudžu vienotājs.

19. gadsimta eposos, lai arī tiek akceptēta varoņa nenovēršamā bojāeja (šis elements ir būtisks, lai vēstījums tiktu uztverts eposa paradigmā), attieksme un bojāejas tēlojums ir radikāli atšķirīgs. Varoņa bojāejai ir izteikta vispārinājuma un nosacītības pakāpe. Zīmīgi, ka visi trīs eposi beidzas ar solījumiem par varoņa atgriešanos, tādējādi bojāejai piešķirot romantiska simbola nozīmi.

Varoņa saskarsme ar nāvi ir tieši saistīta ar folkloras materiālu izmantojuma pakāpi. Tā somu eposā, kuru būtībā veido folkloras materiāls autora kompozicionālā sakārtojumā, visiem varoņiem nākas saskarties ar nāvi. Vēstījumu caurvij mirušo valstības Tuonelas upes tēls. Veinemeinens vairākkārt ar to nonāk saskarē, bet vienmēr atgriežas. Zīmīgi, ka šo varoni nevar uzveikt nekāda varmācība. Viņa nosacītā aiziešana ir labprātīga un ietver solījumu atgriezties.

*Tagadējie laiki paies
Aizies dienas, atnāks citas,
Atkal vajadzīgs es būšu
Taujās manis, meklēs manis,
Lai es jaunu sampo dotu,
Lai es jaunās spēles nestu.*
(Kalevala 1964, 319)

Ar līdzīgu simbolisku spēku ir veidots igauņu episkais varonis Kalevipoegs. Eposā nav neviena, kas spētu viņu uzvarēt. Nāvei pār viņu nebūtu varas, ja ne paša veiktie asinsdarbi, kas prasa atmaksu, kas gan arī var realizēties, tikai pašam varonim izsakot divdomīgu lāstu. Apskatāmajos eposos Kalevipoega nāves aina ir visizvērstākā – tajā saskatāma zināma līdzība ar Homēra stilu – minētas ievainotās ķermeņa daļas, asins plūdi, bet igauņu varoni īpaši raksturo viņa skaļie vaidi un sāpju kļiedzieni. Tā varētu šķist neheroiska rīcība, tomēr šo vaidu skaļums – moku žēlie vaidi pacēlās līdz padebešiem – un viņa nāves mokas skan vēl vienmēr nedzēšami. Tātad šī izplatība laikā un telpā arī raksturo varoņa īpašo misiju. Īpaši simboliska nozīme ir tam, ka varoņa nāves vaidi skan vēl vienmēr nedzēšami, tādējādi ar varoņa nāvi iezīmējot igauņu “zelta laiku” beigas. Bet, protams, beigām atbilstoši laikmeta ideāliem ir jāklūst par jaunu sākumu, tāpēc varonis tiek apveltīts ar pēcnāves misiju – piekaltam sargāt elles vērtus un gaidīt atgriešanās dienu –

*Kalevdēls tad mājās pārnāks
Saviem bērniem laimi atnest
Jaunu Igauniju radīt.*
(Kalevipoegs 1929, 206)

Mākslinieciski savdabīgajam risinājumam gan ir arī izteiktas mītiski tradicionālas saknes, jo sengrieķu mitoloģijā daudziem varoņiem nākas pavadīt laiku pazemē, tajā skaitā arī piekaltā veidā. Ja mītā šī varoņa atgriešanās ir saistīta ar veģetatīvajiem gadskārtu cikla rituāliem, tad igauņu eposā tradicionālā mīta struktūra iegūst laikmeta sabiedriskajiem ideāliem atbilstošu simbolisku interpretāciju.

Episki tradicionāla divkauja redzama Andreja Pumpura eposā *Lāčplēsis*. Abi episkie pretinieki iet bojā cīnīdamies. Tomēr šī divkauja diezgan būtiski atšķiras no savdabīgā šausmu estētikā ieturētās homēriskās tradīcijas. Divkauja sākas it kā nejauši, viesim Tumšajam bruņiniekam pārkāpjot viesmīlības likumus un rīkojoties nodevīgi, tādējādi vienā vispārinātā epizodē ir apkopots latviešu kļūmais liktenis. Igauņu eposā varoņa nāve iezīmē laika pārrāvumu, un arī Pumpurs izmanto akustisku tēlainību, likdams notikumiem vizionāri turpināt pastāvēt. Ja igauņu gadījumā tie ir Kalevipoega nāves vaidi, kas nebeidz skanēt, tad Lāčplēša gadījumā tās ir varoņa sievas Laimdotas kļiedziens, kas skan atkal un atkal. Lāčplēša bojāejā izmantots nodevības motīvs – ienaidnieks ar viltu ir uzzinājis viņa vājās vietas un ar viltu piespiež viņu cīnīties. Tas savdabīgā veidā raksturo to, ka Pumpura eposā no visiem trim aplūkotajiem tekstiem ir vēlinākais veidojums, lielāku akcentu liekot uz personiskas izvēles un atbildības jautājumu. Tajā pašā laikā jāsaprot, ka arī šim motīvam mītiskas saknes ir iespējams saskatīt jau sengrieķu mitoloģijā, kurā līdzīgā nodevīgā veidā, nogrūžot no kraujas, tiek nogalināts Tēzejs. Varonības un nodevības motīvs eposa vēsturiskajā paradīgmā

ir cieši saaudies kopā, īpaši plaši uzplaukstot viduslaiku tradīcijā. Pumpurs to izmanto vēsturisku un ideoloģisku stimulu vadīts. Viltība, neuzticamība, nodevīgums – ir būtiski viduslaiku militārās politikas instrumenti, un ar to palīdzību lielā mērā tiek realizēta arī krustnešu invāzija Baltijā, tādējādi ar to izmantojumu eposa autors tiecas ienest vēstījumā vēsturisko realitāti. Vienlaikus tēlojums ietver labā un ļaunā pretstatu ar ideoloģisku motivāciju, rādot latvieša varoņa cildenumu un viņa pretinieka nekrietnību. Pumpura gadījumā varoņa bojāejas tēlojums ir visatturīgākais, tam piemīt drīzāk literārs, ne episki folkloristisks raksturs.

Tradicionāla episko varoņu iezīme ir varoņa ievainojamība. Šī motīva izmantojumam aplūkojamos eposos arī piemīt savdabīga dinamika, kas saistīta ar folkloras materiāla izmantojuma pakāpi. Vienīgi latviešu varoņa likteni nosaka viņa ausu ievainojamība, tātad īpaša neaizsargāta vieta, kas to sarado gan ar Ahilleju, gan ar vācu viduslaiku eposa varoni Zigfrīdu, tādējādi izglītotai publikai padarot viņu atpazīstamu kā episku varoni. Igauņu eposā šis motīvs transformējies savdabīgā lāstā, ko izteicis pats varonis, tādējādi lemdams sevi bojāejai. Īpašā ievainojamība ir tā, kas varonim piešķir īpašas attiecības ar nāvi, padara viņu savrupu.

Katrā eposā varoņa un nāves attiecības veidotas citādi, īpaši plaša šī paleta ir *Kalevalā*, jo tajā arī varoņu spektrs ir plašāks, tomēr vienojošais elements ir tas, ka šīs attiecības ir neparastas, ar īpašu noslēpumainu spēku tās izgaismo varoņa neikdienišķumu. Bojāēja ir paņēmiens dzīves attēlojumam. “Neparasta un noslēpumaina ir varoņa ienākšana dzīvē, neparasta un noslēpumaina ir viņa aiziešana no dzīves, bet visneaptveramākā ir pati viņa dzīve” par somu eposa varoni Veinemeinenu ir teikusi Zenta Mauriņa (Mauriņa 1942, 140), bet tas attiecas faktiski uz ikvienu episku varoni.

LITERATŪRA

De Vries, J. *Heroic Song and Heroic Legends*. London : Oxford University Press, 1963.

Homērs. *Īliada*. Rīga : LVI, 1961

Kalevala. Rīga : LVI, 1964.

Kalevipoegs. Rīga : Izglītības ministrija, 1929.

Mauriņa, Z. *Ziemeļu tēmas un variācijas*. Rīga : Latvju Grāmata, 1942.

Pumpurs, A. *Lāčplēsis*. Rīga : Zinātne, 1988.

The Esthetics of the Hero's Death in Kalevala, Kalevipoeg, and Lāčplēsis (Bearslayer)

Summary

The downfall of the hero in the narrative of an epic traditionally is inescapable. Thus the hero shows courage, spirit, and power out of the ordinary, encouraging common people both in everyday life and extreme situations. Heroes are the champions of people's ambition to pass beyond the limits of a human being. The heroes of the Baltic region epics are constructed in the same way. For comprehension of both novelty and connection with traditions, the comparison with the epics of Homer is useful. However, the narrative about

a hero's death has some very particular features because these epics directly reflect the emancipation process of newly created nations. In the text the hero dies to give place to the reader, who is appealed to fulfil the hero's mission. The Finnish epic is dominated by folklore features, but the downfall of the hero in Estonian and Latvian epics is dominated by the historical framework of the plot, in both cases embedded by the author in the 12th century, which with the invasion of German crusaders turned the course of history unfavourable for Latvians and Estonians. This close interaction between text and history is clearly explicit, setting the death of the hero in a dimension of prophecy for better future. This is also characteristic of the folklore-oriented Finnish epic, thus reflecting the ideology of the time.

LU Raksti Nr. 727. Valodniecība. Somugristika, 2007

LU Akadēmiskais apgāds
Baznīcas iela 5, Rīga, LV-1010
Tālr. 67034535